

KESİT AKADEMİ DERGİSİ

ISSN: 2149-9225

The Journal of Kesit Academy

Kur'an'ı Kur'an'la Tefsir Eden Üç Çağdaş Müfessir: M. Emin eş-Şankîî (ö. 1974), Abdülkerim el-Hatîb (ö. 1985), M. Sâdıkî Tahrânî (ö. 2012)

Three Commentators Who Commented The Qur'an with The Qur'an: al- Shankîî (d. 1974), al-Khatib (d. 1985), Tahrânî (d. 2012)

Şemsettin KARCI*

Makale Türü/ Article Information/ Информация о Статье: Araştırma Makalesi/ Research Article/ Научная Статья

Atıf / Citation / Цитата

Karci, Ş. (2021). Kur'an'ı Kur'an'la tefsir eden üç çağdaş müfessir: M. Emin eş-Şankîî (ö. 1974), Abdülkerim el-Hatîb (ö. 1985), M. Sâdıkî Tahrânî (ö. 2012). *Kesit Akademi Dergisi*, 7 (28), 526-560.

Karci, Ş. (2021). Three commentators who commented the Qur'an with The Qur'an: al- Shankîî (d. 1974), al-Khatib (d. 1985), Tahrânî (d. 2012). *The Journal of Kesit Academy*, 7 (28), 526-560.

 10.29228/kesit.51437

Geliş/ Submitted/ Отправлено: 18.05.2021
Kabul/ Accepted/ Принимать: 06.09.2021
Yayın/ Published/ Опубликованный: 25.09.2021

Bu makale İntihal.net tarafından taranmıştır. This article was checked by Intihal.net. Эта статья была проверена Интихал.нет Bu makale Creative Commons lisansı altındadır. This article is under the Creative Commons license. Это произведение доступно по лицензии Creative Commons.

*Dr., Diyanet İşleri Başkanlığı, semsettinkarci44@hotmail.com

KESİT AKADEMİ DERGİSİ

ISSN: 2149-9225

The Journal of Kesit Academy

Kur'ân'ı Kur'ân'la Tefsir Eden Üç Çağdaş Müfessir: M. Emin eş-Şankîfî
(ö. 1974), Abdulkerim el-Hatîb (ö. 1985), M. Sâdıkî Tahrânî (ö. 2012)¹

*Three Commentators Who Commented The Qur'an with The Qur'an: al- Shankîfî
(d. 1974), al-Khatib (d. 1985), Tahrânî (d. 2012)*

Dr. Şemsettin KARCI*

Öz: İlimlerin önemi, o ilimlerin ilgi alanı (malum) ile ölçülmektedir. Kur'ân'ı konu aldığı için tefsir ilminin, ilimler içinde yüksek bir mertebeye sahip olduğunu söyleyebiliriz. Tefsir ilmi içinde, tefsir yöntemleri de bir hiyerarşiye tabi tutulursa, bunlar arasında en güzel olanın; “Kur'ân'ın Kur'ân'la Tefsiri” olduğu görülür. Kur'ân'ın Kur'ân'la tefsiri, vahyin yine vahiy metni ile anlaşılmasıdır. Bu yöntem İslam'ın ilk yüzyılında Allah Resulünün örnekliğinde sahabe ve tabiin arasında bilinen bir yöntemdi. Zira okunup ezberlenen Kur'ân metnine ilave olarak, peygamberden başka herhangi bir kitap, yorum, bir ek metin mevcut değildi. Sahabe (ra) Kur'ân'ın metnini peyderpey ezberleyerek metni anlamaya çalışır, anlayamadığı yerleri Hz. Peygamber'e sorardı. Soramadığı durumlarda ise Kur'ân'ın bir kısım âyetleri ile diğer bazı âyetleri arasındaki açıklayıcı bağlantıyı keşfe çalışırdı. Fatiha'da; “المسدة تقيم الصراط إهدنا”/Bizi en doğru yola ilet” âyetinde en doğru yolun ne olduğunu, bir sonraki âyet açıklar, “عليهم انعمت الذين صراط” /nimet verdiklerinin yoluna” dan kimlerin kastedildiği Nisa 69. âyete başvurulmadan tefsir edilemez: “... / Al- lah'ın nimet verdiği peygamberler, doğrular, şehitler, salihler.”. Günümüzde bu metodun gündeme gelmesinde, Kur'ân'ın bizzat kendisinden uzak kalma endişesinin etkili olduğu söylenebilir. İslam dünyasının kalkınmasına engel olan yargılardan sıyrılması, Müslümanların Kur'ân'la baş başa kalmalarına bağlı olsa gerektir. Bu meyanda 20. yy. müellifleri, Kur'ân'ı Kur'ân ile tefsir yöntemini benimsediler. Bu çalışmamız, doktora

¹ “COPE-Dergi Editörleri İçin Davranış Kuralları ve En İyi Uygulama İlkeleri” beyanları: Bu çalışma için herhangi bir çıkar çatışması bildirilmemiştir. Bu çalışma için etik kurul onayı gerekmemektedir. Statements of “COPE-Code of Conduct and Best Practices Guidelines for Journal Editors”: No conflicts of interest were reported for this article. Ethics committee approval is not required for this article.

tezimizde incelediğimiz Kur'an'ı Kur'an'la tefsir eden müfessirlerden çağdaş olan üç müfessiri konu edinmektedir. Bu müfessirlerimiz eş-Şankîti (ö. 1974) Edvâu'l-Beyân (10 cilt), Abdülkerim el-Hatîb (ö. 1985), Tefsiru'l-Kur'ânî li'l-Kur'ân (16 cilt) ve Sadıkî Tahrânî (ö. 2012) el-Furkân (30 cilt) adlı eserler vücuda getirdiler. Bu üç müfessirin seçilmiş olması, bu yöntemle yapılan çalışmalar arasında temayüz etmiş olmaları nedeniyledir. Çalışmanın orijinal yönü, Kur'an'ın Kur'an'la Tefsiri başlığı altında şii asıllı bir müfessirin de ilk defa tanıtılıyor olmasıdır. Bu itibarla Türkiye'deki tefsir çalışmalarına katkısı el-Hatîb'e ek olarak Sadık Tahrânî ismi ile birlikte tefsiri olan el-Furkân'ın, ilk defa bizim makalemizde ele alınmış olmasıdır.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Kur'an'ın Kur'an'la tefsiri, eş-Şankîti, el-Hatîb, Sadıkî Tahrânî.

Abstract: The importance of sciences is measured by the interest (knowledge) of those sciences. We can say that the science of tafsir has a high level in the sciences because it is the subject of the Quran. If the tafsir methods are subjected to a hierarchy in the tafsir science, the most beautiful among them is; It is seen that the Quran is interpreted with the Quran. The interpretation of the Quran with the Quran is to understand the revelation with the text of revelation. This method was the most used method between the Companions and the subjects in the first century of Islam. Because, in addition to the text of the Quran that was read and memorized, there were no books, comments or additional texts other than the prophet. Sahabe (the Companions of the Prophet-peace be upon him) would try to understand in a gradually way by memorizing the text of the Quran and they would ask the Messenger of Allah what they could not understand. In cases where he could not ask, he would try to discover the explanatory correlation between some verses of the Qur'an and some other verses. Fatiha; in the verse "الهدى المستقيم الصراط اهتدوا" Guide us the Straight way/the right path", the next verse explains: "الهدى من انعمت عليهم ان صراط" / The Way of those on whom You have bestowed Your Grace". The 69th verse of Surah en-Nisa interprets who have been bestowed Allah's grace. "من انعم الله انعم" / The prophets that Allah blessed, verify ...". Today, it can be said that the anxiety of staying away from the Qur'an itself is effective in bringing this method to the agenda. It is necessary for the Islamic world to stand out from the judgments that prevent its self-development, and that it depends on the Muslims being alone with the Qur'an. In this sense, 20th century their authors adopted the tafsir method with the Quran. From this sentence al-Shankîti (d. 1974) Advâu'l-Beyân (16 volumes), Ab-

dulkerim al-Khatib (d. 1985), Tefsiru'l-Kur'ânî li'l-Kur'ân (10 volumes) and Sadıkî Tahrânî (d. 2012) brought the works named al-Furqan (30 volumes) into being. In this study, based on the interpretation of the Quran with the Quran in the 20th century, contemporary commentators; we will examine the works that al-Hatib, al-Shankâtî and Tahrânî copyrighted.

Keywords: Tafsir, Qur'an's Tafsir with the Qur'an, Shankâtî, al-Khatib, Sadıqî Tahrânî.

Giriş

Batı'nın endüstri devrimleriyle ortaçağdan kurtuluşuna benzer bir sürecin, bid'atlerin mecrasından uzaklaştırdığı din anlayışından kurtulup öze dönmeleri ile mümkün olabileceği görüşü, Müslümanlar arasında revaç buldu. Toynbee'in Batı'nın meydan okumaları (Toynbee, 1988: 16) adını verdiği etkiye karşı İslam beldelerinin cevap verme sürecindeki tepkisinde bir Kur'ân'a dönüşten (Özervarlı, 1996: 30/485-487) söz edilebilir. İdeolojiler çağına (Watkins and Kremnick, 1964) cevap mahiyetinde öze dönüşü benimseyen sosyolojik, bilimsel, psikolojik tefsirler bu süreçte kaleme alındı. Kutub'un *Fî Zilâli'l-Kur'ân'ı*, Abduh'un *el-Menâr'ı* ile eş-Şankâtînin *Edvâu'l-Beyân'ı*, daha sonraları Abdulkerîm el-Hatîb'in *Tefsiru'l-Kur'ânî li'l-Kur'ân'ı* ve Sadıkî Tahranî'nin *el-Furkân'ı* bu cümledendir.

Kur'ân'ı yine kendi bütünlüğü içerisinde anlama gayretini ortaya koymuş olan bu üç müfessirimizin çabaları takdire şayandır. Zira bu yöntem ilk dönemlerden itibaren uygulanmış olmasına karşın, son zamanlarda yeniden revaç bulmaktadır. Makale konumuz olan müfessirlerimizden ilki biliniyor olmakla beraber, ikincisi çok az, sonuncusu ise ilk defa bizim makalemizle gündeme gelen İranlı bir müfessirdir.

Peygamber (sav)'in yaşadığı dönemlerde âyetlerin anlaşılması ile alakalı olarak herhangi bir sorun yaşandığında elbette müracaat mercii Hz. Peygamberin bizzat kendisiydi. Bu durum Müslümanlara ciddi kolaylıklar sağlamaktaydı. Hz. Peygamber o dönemde Kur'ân'ı anlaşılır kılmak için yine Kur'ân'ın kendisinden faydalanıyor, âyetleri birbiriyle açıklama yoluna gidiyordu. Hz. Peygamberin, Kur'ân'ı Kur'ân'la tefsir ettiği ayet sayısı çok az olduğu bilinmektedir. Hz. Peygamberin, örneğin Enfâl suresinin 82.ayetindeki zülüm ifadesini anlamakta zorlanan ashabına, "Lokmân (as)'ın oğluna nasihatindeki "*şüphesiz şirk en büyük zülümdür*" (Lokmân: 31/13) ayetini duymadınız mı (Taberî, 2000: 11/494) şeklinde istifhamı inkar ile cevap vermesi, Kur'ân'ı Kur'ân'la tefsir etmeyi bilmiyor musunuz türünden yapıcı ve yönlendirici bir eleştiridir. Aynı şekilde üzüntüsünü belirterek: "*Ya Resullah! Biz ve siz ölünce, tabi siz yüce makamlarda olacaksınız ve sizi göremeyeceğiz sizinle bir araya gelemeyeceğiz*" diyerek mahzunlaşan Abdullah b.Zeyd b.Abdi Rabbihî'ye cevap vermeyerek ilâhî vahyin gelmesini beklemesi, ardından inen Nisâ 69' uncu ayette "*Her kim Allah ve Resulüne itaat ederse, işte onlar Al-*

lahın nimetlendirdiği peygamberler, siddıklar, şehitler ve salihler beraberdir. Onlar Ne güzel dostlardır" (Kurtûbî, 1964, 5/271), ifadesi ile soran sahabiye cevap niteliğinde okuması, Kur'an'ın tefsirinin ilk kaynağının yine Kur'an'a başvurularak yapılmasının delilidir. Bu aynı zamanda Hz. Peygamberin Kur'an'ın Kur'an'la tefsirine dikkatleri çekmek istediğinin göstergesi olarak anlaşılmalıdır. Belki bir diğer yönüyle de bu yöntemin üstünlüğüne işaret etmektedir. Hz. Peygamberin Kur'an'ı Kur'anla tefsir etmesi ve zaman zaman sünnete dahi başvurmadan tümü olmamakla beraber bazı ayetlerin yine Kur'an'ın kendi iç bütünlüğü içerisinde anlaşılır olabileceğine dair işaretler vermesi, bu yönüyle Mübin olan kitabın kendi kendisini anlaşılır kıldığına vurgu yapmış olduğu anlamına gelmektedir.

Nitekim Kur'an tefsirinin kaynakları arasında ilk sırayı yine Kur'an'ın kendisi alır. Kur'an'ın Kur'an'la tefsiri, bir başka deyişle Kur'an'ın öz bütünlüğü içinde anlaşılması, İslâm'ın başlangıcından beri bilinen ve yeri geldikçe âlimler tarafından önemi vurgulanan bir husustur. Peygamber (sav)'de bu tür tefsirin ilk örneklerini vermiştir (Albayrak, 2015: 11).

Kur'an'ı, kendisini göz ardı ederek yorumlamak mümkün değildir. Kur'an âyetleri birbirini açıklayan bir bütünlük oluşturmaktadır. Aslında bunun delili yine bizzat Kur'an tarafından ifade edilmektedir. Vahiy meleği Cebrail (as)'ın ardından ezberlemek için acele ederek telaşlanan Hz. Peygamber (sav)'e, "dilini acele ile hareket ettirme, onu senin kalbine yerleştireceğiz" (el-Kıyâme: 75/16-19) diyen ilâhî bir garantinin ardından da, onun açıklamasını da vereceğiz denmektedir. Demek ki, Kur'an'ı yine incek olan diğer âyetler veya başka surelerdeki âyetler açıklayacaktır.

Kur'an; bölümler, temel başlıklar ve alt başlıklardan müteşekkil bir kitap değildir. Bununla birlikte Kur'an, mantiki delil ve bilgileriyle belli konular etrafında teşekkül etmiştir. Okuyucu üzerinde birbirinden kopukmuş hissi uyandıran bu nazım şekli aynı zamanda onu anlaşılır da kılmaktadır. Hayata dokunan bir kitap olduğu için zaten belli konuların sınırlı alanına sıkışıp kalması düşünülemez. Bununla birlikte Kur'an'ın belli başlıklar etrafında kesin bir şekilde tasnifi de imkânsızdır.

Nitekim Kur'an'da ele alınan konuların başında gelen inanç ilkeleri, ahlaki prensipler, şer'i hüküm ve kıssalar, evrende Allah'ın varlık ve birliğini gösteren âyetler, davet, nasihat, ibret, azarlama, korkutma, emir ve yasaklar, teşvik ve sakındırmaların girift bir üslupla ele alındığı bir gerçektir (Albayrak: 24).

Kur'an bütünlüğü içerisinde yer alan âyetleri oluşturan kelimelerin birbirinden bağımsız olarak ele alınmaları mümkün değildir. Bu kelimeler özel anlamlarını, birbiriyle kurdukları ilişkiler neticesinde alırlar. Öyle ki bu bütünlüğün içerisinde küçük gruplar teşkil edebildikleri oranda daha anlaşılır olurlar. Birbirleriyle kurdukları bu kavramsal anlam bağı manayı yalnız başına değil, bir sistem içerisinde teşkil etmekte-

dir. Böylece araştırma kolaylığı yanında meselenin daha kolay anlaşılması da sağlanacaktır. Bu durum, âyetler arasında mücmel ve mufassal bir dengenin varlığını ortaya koymaktadır. Bu durumda vaz edilen bir âyetin, tertip açısından diğer surenin içerisinde yer alsa da aslında bu âyetle birlikte okumayı ve anlamayı zorunlu kılmaktadır. Bu da bizi Kur'ân âyetlerini bir bütün olarak görmemizi sağlar.

Kur'ân, mevcut tertibiyle bir bütünlüğe sahiptir. Kur'ân, bir kitap olduğu için onda iç bütünlük ve ahenk vardır. Mekki âyetlerde kapalı/muhtasar olan hususlar, Medeni âyetlerde mufassal gelmektedir (Suyûtî, 1987: 1/1-5). Nitekim Kur'ân açık, anlaşılır bir kitaptır ve kendini "mübin" olarak tanımlar. Bu durum Kur'ân'a yaklaşanların onu yine kendisiyle açıklamalarını gerektirir. Kur'ân'ın beyan olması, bizi onun açık ve anlaşılır bir kitap olduğuna götürür. Kur'ân kendi bütünlüğü içinde anlaşılır oluşuyla, ondaki mesajın kavranması için yine önce kendisine başvurulması gerektirir (Zerkeşi, 1957: 1/35).

Kur'ân çelişkiden uzaktır. Farklı konulardan bahseden Kur'ân, bazen aynı konu ile alakalı birden fazla âyete yer verir. Araştırmacı için bu âyetler bir çelişki gibi gözükse de aslında bir çelişki yoktur (Bulut, 2018: 49). Zira Kur'an bir bütünlük içerisinde birbirini tamamlayan bölümlerden oluşmaktadır. Özet anlatılan bir durumun, başka bir yerde tafsilatlı anlatımı, olmazsa olmaz kabilinden şeylerdir. Mutlak ifadenin başka bir yerde kayıtlanması ve Kur'an'ın okuyanlarınca araştırılarak anlaşılma gayreti içine girmeleri istenmektedir. Ayrıca siyâk-sibâk/Konteks, sebep-i nuzûl, Arap dili, dilbilgisi ve belagati gibi uzmanlık alanları da Kur'ân âyetleri incelerken dikkate alınması zaruri hususlardandır. Âyetlerin indiği dönemi, âyetlerin indiği mekânı ve şartları yani esbab-ı nuzûlü de göz önünde bulundurmak gerekir. İlk defa Kur'ân tefsîri yöntemlerinin en güzeli olarak İbn Teymiyye (ö. 1328) tarafından gündem edilen bu yöntem, daha sonra, İbn Kesîr (ö. 1373), Zerkeşi (ö. 1392), Suyûtî (ö. 1505) gibi âlimlerin eserlerinde de yer bulmuştur. Çağdaş âlimlerden Zürkânî (ö. 1948) Kur'ân'ın Kur'ân'la tefsirinden rivâyet tefsiri olarak bahsetmiş ve bu bağlamda Kur'ân'daki var olan açıklamaları (hüve mâ câe fi'l-Kur'ân) adıyla rivâyet tefsîrinin olmazsa olmazı olarak zikretmiştir.

Ayrıca Kur'ân şahsi düşünce, ideoloji ve fikir saplantılara da hizmet etmez. Bunu da Kur'ân'a bütüncül bakarak görebiliriz. Herkes, Kur'ân'ı kendi şahsi düşünce, ideoloji ve saplantısına hizmet için dayanak yapmaya çalışırsa, çok farklı sonuçlara varılır. Hatta bu sonuçlar, bazen rakamlarla bile ifade edilemez. O bakımdan Kur'ân birbirine çelişik herhangi bir durum içermez. Kur'an'ın parçacı yaklaşımlarla ele alınması, mezhebi ve meşrebi çıkarımlara alet edilmesi sorunsalını aşabilmek için Kur'ân'ın Kur'ân'la Tefsir hareketi önem kazanmıştır. Bu nedenle geçen yüzyılda Kur'ân'ın Kur'ân'la tefsîrinden hareketle Kur'ân'ı anlamayı deneyen Şankatî, Hatîb ve Sadıkî Tahranî gibi yazarlar önem arz etmektedir.

Şankatî, Hatîb ve Tahrânî'de okuyucu, vahy-i ilâhinin katışıksız öğretileri ile

muhataptır. Kur'an'ı anlama ve murad-ı ilahiyi keşfetme çalışmalarında, Kur'an'ın Kur'anla tefsiri yönteminin önemi ve değeri bugün açıkça görülmektedir. Multidisipliner bir donanıma sahip olan Hatîb ve Tahrânî'nin eserleri, bilim ve teknolojiye transistör devriminin, akabinde dijital devrimin yaşandığı 20.yy'da daha bir önem kazanmıştır.

Kur'an-ı Kerîm tefsir faaliyetleri, toplumların sosyo-psikolojik süreçlerinden etkilenmektedir. İlk tefsirlerde siyer-i Nebi ve lügat ağırlıklı yorumlar varken, sonraki yıllarda fetihler artıp farklı kültür ve dinlerden insanların memleketlerinde fikrî münazaralar oldukça Kur'an'ın felsefi, bilimsel, psikolojik vb. açılardan tefsirlerinin yapıldığını görmekteyiz.

Müslümanlar için yenilgi koşullarının yaşandığı geçen yüzyılda ise, Batı'dan esen kültürel ve ideolojik rüzgârlara karşı çağdaş müfessirler tarafından cevap verme sürecinde bir kısım tefsirler vücuda getirildi. Bir nevi tefsir tarihimizin "arke"lerine veya öze dönüş denilebilecek olan bu tefsir hareketi, Kur'an'a sahabe ve selefin yaklaştığı bir yöntemle yaklaşmayı yeğlemiştir.

Binaenaleyh geçen yüzyıldaki tefsir hareketlerinde, Kur'an'ın Kur'an ile tefsir yönteminin değerini koruduğunu ve muasır müfessirlerin bu yönüme daha bir önem verdiklerini söyleyebiliriz. Bu cümleden olarak çalışmamızın konusunu teşkil eden Şankîtinin *Edvâu'l-Beyân fi İdâhi'l-Kur'âni bi'l-Kur'ân*, Hatîb'in, *et-Tefsiru'l-Kur'âni li'l-Kur'ân* ve Sadıkî Tahrânî'nin *el-Furkân fi Tefsiri'l-Kur'âni bi'l-Kur'âni ve's-Sünne* adlı tefsirleri sayılabilir. Makalemizin sınırları üç çağdaş müfessirin Kur'an'ı Kur'an'la tefsir etme yöntemleri ile sınırlıdır. Bu meyanda tefsir yaparken daha çok öne çıkardıkları noktalar, âyetlerin birbirini tefsir yönteminde rivâyet, dirâyet, lügat ve toplu anlam, gâî tefsir (Maşalı, 2016), siyâk-sibâk, sebab-i nuzûl gibi kriterlerden hangilerini kullandıklarını örnekler ışığında göstermeye gayret edeceğiz.

14 asırlık İslam bilim geleneğine, Hermes-Grek veya Hint-İran kadim kültürlerinden zamanla sirâyet etmiş unsurların ayıklanmasında Kur'an'ın Kur'an ile tefsiri yöntemi önemli bir imkân olmuş ve bu bâbda çeşitli eserler kaleme alınmıştır. Şankîti, Hatîb ve Tahrânî'nin tefsirleri, metodolojisi ve güncelliğiyle günümüz Kur'an araştırmacılarının başvuru kaynaklarından addedilmektedir. Şankîtiye nispetle Hatîb daha az tanınmış olmasına karşın tefsiri daha hacimlidir. Sadıkî Tahrânî ise hepsinden az tanınmış olmasına rağmen eseri 30 ciltlik hacmiyle hepsinden daha hacimlidir.

Konu akademik çevrelerin gündeminde olmakla beraber ülkemizde yeterli çalışmaların yapılmadığı görülmektedir. Arap dünyasında revaç bulan yöntemle ilgili ulaştığımız kapsamlı kitap ve makale çalışmaları tespit ettik. Muhsin b. Hâmid Mutayri'nin *Tefsiru'l-Kur'âni bi'l-Kur'ân: Te'sîl ve Takvîm* (Riyad/2010) adında telif bir eser kaleme almıştır (el-Mutayrî, 1432). Konuyu tüm yönleriyle özetlemiş olan Ahmet bin Muhammed Bu-

reydî'nin *Tefsîru'l-Kur'âni bi'l-Kur'ân* (Cidde/2004) başlıklı makalesi örnek olarak gösterilebilir. Ülkemizde konuyu kapsamlı bir çalışma ile ele alan Halis Albayrak, *Kur'an'ın Bütünlüğü Üzerine/Kur'an'ın Kur'an'la Tefsiri* adlı doktora tezi ile önemli bir katkı sunmuştur. Mustafa Öztürk'ün *Kur'an'ın Kur'an'la Tefsiri: Mahiyet Soruşturması* (2008) makalesi, Muhammet Aydın'ın *Rivâyet Tefsiri Kavramı ve Kur'an'ı Kur'an ile Tefsir: Eleştirel Yaklaşım* (2009) makalesi, Ali Karataş'ın *Kur'an'ı Kur'an ile Anlama* başlıklı makalesi (2011) bulunmaktadır. Ayrıca, Muhammet İsa Yüksek tarafından kaleme alınan *Mücmelin Beyanı Bağlamında Kur'an'ın Kur'an'la Tefsirinin Bilgi Değeri* (2019), Ahmet Abay'ın *Kur'an'ın Kur'anla Tefsirinde Yeni Yaklaşımlar: Mehmet Okuyan Örneği* (2016) adlı makaleleri zikredilebilir.

Konu ile ilgili olarak ayrıca, Niyazali Aripov'un *Tefsir-i Kebir'de Kur'an'ı Kur'an'la Tefsiri* konulu doktora tezi (Aripov, 2005), bulunmaktadır. Necmettin Erbakan Üniversitesinde Said Şimşek danışmanlığında İshak Doğan'ın *Abdülkerîm el-Hatîb'in et-Tefsîru'l-Kur'âniyy li'l-Kur'ân Adlı Eseri ve Tefsir Anlayışı*, Şeyma Altaylı'nın *Mukatil b. Süleyman'da Kur'anın Kur'anla Tefsiri* (Sakarya/2015) başlıklı mastır tezleri bulunmaktadır.

Hülasa yöntem ve üsluplarıyla her üç müfessir ve tefsirlerinin, İslam bilim birikimine katkı sunduğu ve uzunca bir emeğin mahsulü olduğu hususu müsellemdir. Üç müfessirimizden özellikle Şankîti üzerinde ülkemizde ve ülkemiz dışında yüksek lisans ve doktora düzeyinde çalışmalar yapılmıştır. Hatîp ise sosyolojik ve felsefi yaklaşımları nedeniyle Arap dünyasında görmezden gelinmiş, ancak son zamanlarda akademik çevrenin gündemine girmiştir. Sadık Tahrânî ise ilk defa doktora tezimizle incelenen İranlı bir müfessirdir (Karcı, 2020: 106-120).

1. eş-Şankîti ve Edvâu'l-Beyân fî Tefsiri'l-Kur'âni bi'l-Kur'ân

1.1. Şankîtinin Hayatı, İlim Tahsili

Muhammed Emîn b. Muhammed el-Muhtar el-Ceknî (Meczûb, 1992: 171) eş-Şankîti'nin (Ziriklî, 2002: 45) asıl adı Emin'dir. Muhammed adı teberrüken ilave edilmiştir. Miladi 1905'te Şankit adıyla meşhur Kifa bölgesinde doğdu. Şankîti, Moritanya'nın kuzeyinde bir ilçedir (Meczup, 171). Babası, Şankîti henüz küçükken vefat etmiş o da dayılarının yanında yetişmiştir. 10 yaşında Kur'ânı ezberlemiş, dayısının oğlundan tecvit, yengesinden edebiyat ve lügat ilimleri okumuştur (Harbî: 9).

İlim öğrenmede çok gayretli olan, bu sebepten geç yaşta evlenen müellif Şankîti vaktinin çoğunu kitap mütalaasına ayırırdı. Bir meseleye takıldığında onun cevabını bulana kadar kütüphaneden çıkmazdı (Meczup: 171).

1.2. Üstatları ve Öğrencileri

Şankîtinin şeyhlerinden en maruf (Sudeys, 1410: 1/15-16) olanları; Şeyh Ahmet el-Efrem el-Muhtar, Muhammed b. Sulh, Şeyh Ahmed b. Ömer, Şeyh M. Nimet b. Zeydân,

Şeyh Ahmed b. Mûd, Allâme Fâl b. Edeh, Muhammed b. Ahmed el-Muhtâr, Abdullâh b. M. Muhtâr'dır. Şankîti'nin Ahmet b. Ahmet el-Ceknî, kuzeni Dr. Muhammed Veled Seydâ eş-Şankîti, Dr. M. Hıdr b. en-Nâcî (Sudeys: 1/88-91) gibi öğrencilerinin yanında M. Emîn b. Hüseyin, M. Ömer b. Hûye, Hüseyin b. Abdurrahman ve Me'mûn gibi Mekke'de derslerine katılan öğrencileri de vardı. Bunlardan öne çıkan isimler arasında Mahmud b. Sâlih el-Useymin, Abdulaziz b. Abdullâh b. Bâz, Dr. Bekr b. Abdullâh Ebû Zeyd, Muhammed el-Mecdûb'u sayabiliriz. Şeyh İbn Bâz'a göre Şankîti, Arabî ilimlere vakıf, zühd ve vera' sahibi bir âlimdir. Nâsiruddin Elbânî ise, Şankîti'nin birçok ilmi tahsil ettiğini, onun bir benzerini görmediğini söyler. (Şîmî, 1422: 1/197).

1.3. Şankîti'nin Telifleri

Şankîti'nin bazı telifleri şunlardır (Sudeys: 1/177):

en-Nazmu fi Ensâbi'l-Arap, Recez fi Furûi mezhebi İmam-ı Mâlik, Müzekkirâtün fi usûlu'l-fıkıh, Nazmun fi Mesâili'l-Ferâid, Adâbü'l-bahsi ve'l-münâzara, Nazmûn fi mâ yeteallaku bi'l-Mantık, Men'u cevâzi'l-mecâzi fi'l-menzili li't-teabbudi ve'l-İcâzi, Def'u ihami'l-iddirabi an ayati'l-Kitabi, Edvâu'l-beyan fi İdâhi'l-Kur'an, Beyanü'n-nâhisi ve'l-mensûhi fi âyi'z-Zikri'l-Hakîm, Şerhun ala merâkayi's-su'ûd el-müsemma bi-nesru'l-vurûd adlı kitapları, Şankîtinin velûd bir müfessir olduğunu gösterir.

Kitaplardan anlaşılacağı üzere, onun en önemli gündemi Kur'an tefsiri ve Kur'an ilimleridir. Şankîti, 1974 senesi hac vazifesini eda ettikten sonra, Mekke'de Hicri 1393/1974'de vefat etmiş, Cennetu'l-Muallâ'ya defnedilmiştir (Şîmî: 1/9).

1.4. Şankîti ve Kur'an'ı Kur'an'la Tefsîr Metodu

Şankîti, Kur'an'ı anlamadaki en doğru yolun Kur'an'ı Kur'an'la tefsir olduğunu dile getirir. Zira ona göre hiç kimse Allah (C.C.)'ın kelamını O'ndan daha iyi açıklayamaz (Şankîti: 1/8). Bazıları rivâyet tefsirini "*Kur'an'ın Kur'an'la Tefsiri*" şeklinde tarif ederler (Tayyâr, 1427: 19). Oysa bu yöntem eser/rivâyet tefsîri olarak görülemez (Nâsir, 1420: 53). Çünkü rivâyet, seleften nakledilenlerdir. Terim olarak rivâyet tefsiri, Nebi (sav), sahâbe, tabiîn ve onlardan sonraki âlimlerden gelen rivâyetlerle yapılan tefsiri ihtiva eder. Kur'an'la yapılan tefsir bu kapsama girmez.

Sahâbe ve tabiînden içtihad mahal olmadan sadece Nebi (sav)'den işitilen rivâyetler, senet yönünden sahih olduğu takdirde eser ile tefsire girerler. Ancak, sahâbe ve tabiînin rivâyet ettikleri şeyler kendi içtihatlarından oluşuyorsa, o vakit bu husus, eser ile tefsir sınıfından sayılmaz (Sabbâğ, 1410: 263). Bir kısım yazarlar, Hz. Peygamber, sahâbe, tabiîn ve içtihat şeklindeki bu dört tefsir türünün, eser ile tefsir kısmından değil de Kur'an'ın mutlak tefsir kısımlarından olduğunu söylerler (Nâsir:26). Ona göre eser ile tefsir üç kısımdan oluşur: Birincisi Sahih rivâyetle Hz. Peygamber'den (sav) gelen Kur'an tefsirleri ile sahâbeden rivâyet edilen merfu' haberler, ikincisi esbâb-ı nüzûl, gaybî bilgiler, üçüncüsü ise sahâbe ve tabiînin âyetlerin tefsiri

rinde icma' ettikleri rivâyetler (Nâsır: 54).

Sahâbe'nin Kur'ân'ı Kur'ân ile yorumlaması sahâbî tefsiridir. Ancak bunun dışında kalan ve Efendimiz (sav)'e isnat edilmeyen rivâyetler, mevkuftur.(Irâkî: 53). Şankîti sahâbenin sebab-i nuzûlle alakalı olan tefsîrlerinden içtihadı mahal olmayan rivâyetleri merfu' olarak kabul eder. Ancak bunun için sahâbenin israiliyyat'tan rivâyet etmeme şartını arar. (Şankîti, 2001: 200) Şankîti, tabînin tefsirini de delil olarak alır ve sahâbe hükmünde görür (Şimî: 2/424), Kur'ân'ı Kur'ân ile tefsîrin tefsîr çeşitlerinden sayılabileceğini ifade eder. Ancak, Nebi (sav)'den ve sahâbeden icmâ ile gelen rivâyetlerin haricindekilerin delil olamayacağını söyleyenler de vardır. Zira bu tefsîr yöntemi, kendi içinde içtihadı da ihtiva etmektedir. İctihadın ise doğru ve yanlış ihtimali olabilir (Sıbt, 1421: 1/113).

Sonuç olarak Nebi (sav)'in tefsiri, sahih rivâyet ile ulaşırsa delil olarak kabul edilir. Bu durumdaki bir âyetin tefsirinde başka tefsir aranmaz. Bu hususu şöyle ifade etmektedir: “*Tefsirde Nebi (sav)'den sahih olarak gelen bir rivâyet varsa müfessirin bunu kabul etmesi ve bu tefsire muhalif bir tefsir yapmaması vaciptir*” (Ğamârî 1406: 12). Şankîti âyetlerin tefsirinin hemen ardından zikrettiği “*Kur'ân'ın tefsir edileceği en güzel şey yine Kur'ân'dır*” sözü (Şankîti: 4/399), Kur'ân'ı Kur'ân ile tefsirin delil olarak kabul edileceğini göstermektedir.

1.4.1. Kur'ân'ı Kur'ân ile Tefsir Metodunu Terk

Nebi (sav), Kur'ân'ı Kur'ân ile tefsir ederek; “*الَّذِينَ آمَنُوا وَلَمْ يَلْبِسُوا إِيمَانَهُمْ بِظُلْمٍ* / *İman edip imanlarına zulüm bulaştırmayanlar...*” (En'âm 6/82) âyetindeki zulmün ne olduğunu; “*إِنَّ الشِّرْكَ لَظُلْمٌ عَظِيمٌ* / *Şüphesiz şirk büyük bir zulümdür*” (Lokmân 31/13) âyeti ile açıklaması menkul olduğu halde Zemahşeri'nin yaptığı gibi Efendimiz (sav)'in hilafına âyetteki “*ظلم*” kelimesini kişiyi fâsık eden masiyet diye yorumlaması (Ğamidî, 1418: 1/434) ehli sünnet müfessirlerin çoğu tarafından reddedilmiştir (en-Nefesî, 1998: 1/517; Kurtûbî: 7/30). O bakımdan Şankîtiye göre bir kimse Nebi (sav)'den gelen sahih bir rivâyeti kabul etmezse, Zemahşeri gibi hata etmiş olur (Şankîti:1/486; Ğamidî :1/240). Ancak Zemahşerideki durum sahih hadisi kabul etmeme değil, Kur'ân ve hadis uyumu hassasiyetinden kaynaklandığı endişesi olduğu söylenmektedir. Diğer taraftan mezhebi tercihlerin zorunlu kıldığı teviller bütün ekollerde görülebilmektedir.

1.4.2 Şankîti'de Kur'ân'ı Kur'ân ile Tefsir Biçimleri

1.4.2.1 Umûm'un Tahsisi ve Mutlak'ın Takyidi

Şankîti Kur'ân'ı Kur'ân ile tefsîr ederken umûmî gelen lafzı tahsîs etmektedir. Bir âyette umûmî surette gelen lafzı başka bir âyette tahsîs edilmiş olarak bulmakta ve tefsir etmektedir. “*وَلَا تَتَّبِعُوا الْمُشْرِكِينَ حَتَّىٰ يُؤْمِنُوا* / *İman edinceye kadar müşrik kadınlarla evlenmeyin*” (el-Bakara: 2/221) âyetin zahiri hem şirk ehlini hem de kitap ehli olan kadınları

kapsamaktadır. Ancak başka bir âyette bu geniş anlamı daraltılarak kitap ehli olan kadınlar haram hükmünden çıkartılmaktadır; “ وَالْمُحْصَنَاتُ مِنَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ /Kitap ehlinden iffetli kadınlar” (el Mâide: 5/5). Böylece umum bildiren bir âyet tahsis edilmektedir.

Mutlak lafzın takyidi ise; “ إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا بَعْدَ إِيمَانِهِمْ ثُمَّ اِرْتَدُوا كُفْرًا لَنْ نُقْبَلَ لَهُمْ /İmanlarından sonra inkâr edenler, sonra küfürde ileri gidenlerin tevbeleri asla kabul edilmeyecektir” (Âl-i İmrân: 3/90) âyetini; “tövbeyi geciktirmişler, ölüm anı gelince tövbe etmişler” şeklinde yorumlamıştır. Bu tefsiri; “ وَلَيْسَتِ التَّوْبَةُ لِلَّذِينَ يَعْمَلُونَ السَّيِّئَاتِ حَتَّىٰ إِذَا حَضَرَ أَحَدَهُمُ الْمَوْتُ قَالَ إِنِّي تُبْتُ الْآنَ وَلَا الَّذِينَ يَمُوتُونَ وَهُمْ كُفَّارٌ /Kötü fiilleri işleyip te ölüm gelince; ‘şimdi tövbe ettim’ diyenlerin tövbesi geçersizdir” (en-Nisâ: 4/18) ayeti desteklemektedir.”(Şankîti: 1/202)

1.4.2.2 Mübhem Lafzın Bir Başka Âyetle Tefsiri

Şankîti’ye göre müphem, müphemî açıklayabilir; “ فَتَلَقَىٰ آدَمَ مِنْ رَبِّهِ كَلِمَاتٍ /Âdem rabbinden bazı kelimeleri aldı.”(el-Bakara: 2/27) âyetinde kelimât mübhemdir. “ رَبَّنَا ظَلَمْنَا أَنفُسَنَا ” /Rabbimiz biz kendimize zulmettik, şâyet bizleri bağışlamaz ve acımazsan hüsrana uğrayanlardan oluruz”(el-A’râf: 7/23) âyetinde ise bu müphemlik açıklanır (Şankîti: 1/88). Yine; “ وَلَكِنَّ حَقَّتْ كَلِمَةُ الْعَذَابِ عَلَى الْكَافِرِينَ /Fakat azap kelimesi kâfirler üzerinde gerçekleşti” (ez-Zümer: 39/71) âyetinde müphem bırakılan “azap kelimesi”; “ لِأَمْلَأَنَّ جَهَنَّمَ وَلَكِنَّ حَقَّ الْقَوْلُ مِنِّي لَأَمْلَأَنَّ جَهَنَّمَ مِنَ الْجِنَّةِ وَالنَّاسِ أَجْمَعِينَ /Ancak benden ‘mutlaka cehennemi cin ve insanlardan dolduracağım’ sözü hak olarak gerçekleşti” ile açıklanır (Şankîti. 1/14).

“ كَمْ تَرَكُوا مِنْ جَنَّاتٍ وَعُيُونٍ وَرُزُوعٍ وَمَقَامٍ كَرِيمٍ وَنَعْمَةً كَانُوا فِيهَا فَكَيْفَ كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا قَوْمًا آخَرِينَ /Geride nice bahçeler, su kaynakları, ekili ürünler ve iyi bir konum, vaktiyle içinde yüzdükleri refah bıraktılar! İşte böyle oldu. Biz de bunları başka bir topluluğa miras olarak verdik” (ed- Duhân: 44/25-28) âyetinde de kavim kelimesi müphem bırakılırken; “ فَأَخْرَجْنَاهُمْ مِنْ جَنَّاتٍ وَعُيُونٍ وَكُنُوزٍ وَمَقَامٍ ” /Daha sonra onları (Firavun ve topluluğunu) bahçelerden, pınarlardan, hazinelerden ve değerli bir konumdan mahrum ettik. İşte böyle; bu nimetleri onların yerine İsrâiloğulları’na verdik.” (eş-Şuarâ: 26/44) âyetinde o kavmin “beni İsrail” olduğu açıklanır.

“ أَجَلَتْ لَكُمْ بِهِمَةَ الْأَنْعَامِ إِلَّا مَا يُثْلَىٰ عَلَيْكُمْ /Şu okunanlar hariç hayvanlar size helal kılındı” (el-Mâide: 5/1) âyetinde “haram kılınıp onlara okunacak olan şeyler”in müphemliği, حُرِّمَتْ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةُ وَالِدًا وَأَهْلُ الْغَيْبِ وَالْمُنْخَبِقَةُ وَالْمُؤَفَّقَةُ وَالْمُتَرَدِّبَةُ وَالنَّطِيجَةُ وَمَا أَكَلَ السَّبُعُ إِلَّا مَا ذَكَّيْتُمْ (el-Mâide: 5/3) âyeti ile beyan edilir (Şankîti: 1/16).

Harfin anlamındaki müphemliğin örneği ise; “ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَنْفِقُوا مِمَّا رَزَقْنَاكُمْ /Ey iman edenler! Size rızık olarak verdiklerimizden infak edin” (el- Bakara: 2/254) âyetindeki من harfinde bulunan müphemliktir. Burada min harfi baziyet ifade eder. Dolayısıyla malın ne kadarının infak edileceği müphem bırakılmıştır. “ وَبَسَّأَلَوْلَكَ مَاذَا يُنْفِقُونَ قُلِ الْعَفْوَ /Sana neyi infak edeceklerini soruyorlar. Deki fazlasını” (el- Bakara: 2/219) âyeti ise baziyet için min’inin

afv (ihtiyaç fazlası) olduğunu açıklar (Şankîti: 1/16).

1.4.3. Bir Âyetteki Sorunun Başka Bir Âyetle Cevaplanması

Şankîti Fatıha süresindeki; “الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ/Âlemlerin Rabbına hamd olsun” âyetinde söz konusu edilen âlemlerin ne olduğunun açıklanmadığını, gerekli açıklamanın ise “فِرَافُونَ وَمَا رَبُّ الْعَالَمِينَ قَالَ رَبُّ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَمَا بَيْنَهُمَا” /*Firavun; âlemlerin Rabbi nedir? Diye sorunca, göklerin ve yerin ve ikisi arasındakilerin Rabbidir...*” (eş- Şuarâ: 26/23-25) âyetinde cevap verildiğini belirtir.

“وَإِذْ وَعَدْنَا مُوسَىٰ أَرْبَعِينَ لَيْلَةً /*Mûsâ ile 40 gece sözleştik.*” (el- Bakara: 2/51) âyetinde detaysız zikredilen kırk gece; “وَأَعَدْنَا مُوسَىٰ ثَلَاثِينَ لَيْلَةً وَاتَّمَنَاهُ بِعَشْرِ /*Mûsâ ile 30 gece ahidleştik ve ona on gece daha ekledik.*” (el-A'râf 7/142) âyetinde tafsili olarak 40 gecenin detayı beyan edilir (Şankîti: 1/91).

Şankîti, Bakara 136'da inanılması gereken hususların ne olduğunun müphem bırakıldığını, başka bir âyette bunların beyan edildiğini belirtir; “فَوَلُّوا أَمْنًا بِاللَّهِ وَمَا أُنزِلَ إِلَيْنَا وَمَا أُنزِلَ إِلَىٰ إِبْرَاهِيمَ وَإِسْمَاعِيلَ وَإِسْحَاقَ وَيَعْقُوبَ وَالْأَسْبَاطِ وَمَا أُوتِيَ مُوسَىٰ وَعِيسَىٰ وَمَا أُوتِيَ النَّبِيُّونَ مِنْ رَبِّهِمْ لَا نُفَرِّقُ بَيْنَ مَنْ أُخِذَ مِنْهُمْ وَنَحْنُ لَهُ مُسْلِمُونَ /*De ki; Allah'a ve bize indirilene, İbrahîm, İsmâîl, İshâk, Yakûb ve torunlarına indirilen ile Mûsâ, İsâ ve peygamberlere rablerinden verilenlere inandık. Onlardan hiçbirinin arasını ayırmayız ve biz ona teslim olduk...*” inanılması gereken şeyler sayılmış ve Bakara 285. âyette ise; “آمَنَ الرَّسُولُ بِمَا أُنزِلَ إِلَيْهِ مِنْ رَبِّهِ وَالْمُؤْمِنُونَ كُلٌّ آمَنَ بِاللَّهِ وَمَلَائِكَتِهِ وَكُتُبِهِ وَرُسُلِهِ... /*Resul ve müminler Rabbinden kendine indirilene inandı. Hepsi Allah'a, meleklerine, kitaplarına ve peygamberlerine inandı...*” emredilen hususların ne olduğu bildirilmiştir. (Şankîti:1/149).

Şankîti'nin kitabı kendisinden önce yazılan tefsîrlerden bir özellikle ayrılmaktadır. Bu özellik, sadece Kur'ân'ı Kur'ân ile tefsîr metodunu ödün vermeden kullanılmış olmasıdır. Dolayısıyla bütün âyetleri değil de Kur'ân'da tefsîri bulunan âyetleri ele almıştır (Sudeys: 1/131). Biraz sonra diğer iki müfessirimizde göreceğimiz gibi, Kur'ân'ın Kur'ân'la tefsirine tamamen bağlı kalınması noktasında Şankîti diğer müfessirlerden ayrılmaktadır. Çünkü tüm ayetlerin tefsirini değil, ancak Kur'ân'da açıklaması Kur'ân'la yapılmış olan ayetlerden oluşan bir tefsir telif ederek orijinal bir eser meydana getirmiştir. Bu nedenle kapsamlı bir tefsir vücuda getirme endişesi taşımamıştır. Haremde baştan sona iki kez yaptığı Kur'ân tefsiri ölümünden sonra öğrencileri tarafından bir araya getirilerek oluşturulmuştur. Buna mukabil diğer iki müellifimizin Kur'ân'ın Kur'ân'la Tefsiri yöntemine tümüyle bağlı kalmadıkları, değişik yöntemleri de kullanarak daha kapsamlı eserler vücuda getirdikleri ilerleyen bölümlerde görülebilecektir. Şankîti ile diğer iki müellif arasındaki en bariz farklılığın bu durum olduğunu söyleyebiliriz. Kendisi telif yapmadığı gibi, ders olarak öğrenci yetiştirme, ilmi yayma saikiyle hareket etmiştir. Buna mukabil Hafîb bizzat telif yapmış, Tahrâni ise akademi kurarak tefsir faaliyetlerini sistemleştirmiştir. Her iki müfessir de Şankîti gibi, tümüyle

Kur'an'ın Kur'an'la tefsiri yöntemine bağlılık şeklinde ilkesel bir duruş sergilememişlerdir. Bu nedenle bu yöntemden söz edilince Şankîti isminin kendiliğinden hemen öne çıktığı görülmektedir.

2. Abdülkerim el-Hatîb'in (ö 1985) Hayatı ve Tefsiri

Abdulkerim Mahmud Yunus Ahmed Hasan Hatîb 1910'da, Mısır'ın Sovhac şehri Savamiyat-u Garb köyünde doğdu. İlköğrenimini Kur'an hıfzı yaparak tamamladı. 1925'te öğretmen okuluna yazıldı. 1928'de öğretmenliğe başladı. Eğitimde ilerlemek için Dâru'l-Ulûm'a devam edip, 1937'de buradan mezun oldu. 1974'te Şeriat Fakültesi'nde dersler vermeye başlayan Hatîb, tefsir alanındaki çalışmalarını '*et-Tefsiru'l-Kur'ânî li'l-Kur'ân*' eseri ile sonuçlandırdı. 1985 Kasım ayında dar-ı bekâ'ya irtihal eden müfessir hakkında müstakil eserler yazılmış (Ebu'd-Dayf el-Medenî, *Abdulkerim el-Hatîb ve Âsâruhu fi's-Sekâfeti'l-İslamiyye* (Dâru'l-Fikri'l-Arabî, trs.), akademik çalışmalar (İshak Doğan, *Abdulkerim el-Hatîb'in et-Tefsiru'l-Kur'ânî li'l-Kur'ân Adlı Eseri ve Tefsir Anlayışı*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi (Konya: 2014) yapılmıştır.

Hatîb'in multidisipliner bir yapısı olduğunu ekonomi, felsefe, tasavvuf, tarih, din ve politika gibi farklı alanlarda kaleme aldığı eserlerinden anlamak mümkündür: *el-Yehûd fi'l-Kur'ân* (1974/110 sh) adlı 1974 yılında yayınlanan eseri, Yahudi tarihini anlatır. *el-Kasasu'l-Kur'ânî fi Mantûkîhî ve Mefhûmîh* (1975/496 sayfa) Arap zihin dünyasında var olan kıssaları ele alır. *Min Kadâya'l-Kur'ân* (600 sayfa) Kur'an'da kadîm-hadîs, lafız-anlam, nesh gibi konuları ele alır. *ed-Da'vetu'l-Vehhâbiyye* (1974) hapishanede yazdığı bu kitabında İslam tarihinde cihadları ile yer alan mücahidleri konu almıştır. *Kadiyyetu'l-Ulûhiyye beyne'l-Felsefe ve'd-Din* (1980/1000 sayfa) Allah ve İnsan; nefis, ruh, akıl, hayat, ölüm, kıyamet ve kıyamet sahneleri gibi inanç konularını işlemiştir. *el-Mesîh fi't-Tevrat ve'l-İncil ve'l-Kur'ân* (463/600 sayfa) Yahudilerin ve hristiyanların Mesih düşünceleri; Yahudilerin Mesihî veled-i zina görürken Hristiyanların ona ilahlık atfetmesi gibi konuları ele alınmıştır. *en-Nebiyu Muhammed* (1975/463 sayfa) Peygamberlik ve peygamberden, mucize ve i'cazdan; nebevî ahlâk ve adabdan; Rasûlullah'ın beşerî sıfatlarından bahsetmiştir. *İ'cazu'l-Kur'ân* (1964/2 Cilt) adlı eseri ise i'caz, Arap belâğatı gibi konulara ilişkindir. *Kadiyyetu Filistin: 1967 Savaşı'ndan önce yazılmış ve Filistin davasını analiz etmektedir. et-Tefsîru'l-Kur'ânî li'l-Kur'ân* (1982/16 Cilt), 1970'te Kahire'de tamamladığı bu hacimli eserini yeni bir bakış açısı ile kaleme almıştır (Muhammed Hayr Ramazan Yusuf, 1/317).

2.1. Abdülkerim El-Hatîb (ö. 1985) ve Tefsiri

Burada daha çok fıkıh, kıraat ve dil açısından Hatîb tefsirinin özelliklerini ortaya koymaya çalışacağız. Müellifin tefsirine yöneltilen eleştirileri de zikretmekle birlikte Hatîb'in düşünce dünyamıza ve tefsir alanına katkılarını irdeleyeceğiz. Tefsirin rivâyet-dirâyet analizini; istivâ, ru'yetullâh, isrâ-mirac gibi kelâmî konulara dair görüşle-

rini, Kur'ân'ı Kur'ânla tefsirini, istişhadlarını, temel tefsir kavramlarını ve İsrailiyyat tutumuna değinmeye çalışacağız.

2.2. El-Hatîb'in Tefsiri ve Yöntemi

Müellife göre Kur'ân ile Müslümanlar arasına 20. Yüzyılda bir mesafe girmiştir. Bu da güncel bir takım sorunların ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Kur'ân'ın Müslümanlar için bir kültür nesnesine dönüştüğünden yakınmakta ve bu algı sorununun siyasi, fihhi mezhep ve meşreplerden kaynaklandığını, hukukun donuklaştırılmasından ileri geldiğini belirtmektedir (el- Hatîb, 1414: 323). Tefsirin, okuyucuya Kur'ân'la sağlam ve direkt bir ilişki yolunu gösterme çabasında olduğunu, edebî/duygusal bir üslûp kullandığını söyleyebiliriz.

Müellif yöntem olarak Kur'ân'ın tefsirinde yine Kur'ân'dan yararlanılması gerektiğini savunur. Bu yöntem dışındaki tefsirleri, semavî tınları yok etmekle itham eder. Yine giriş kısmında Kur'ân'dan başka bir şeye yönelmeyeceğini dile getirir. Hatîb Kur'ân'da Fatıha suresi ile Matta İncili'ndeki bir duanın benzerliğinden söz ederek ehl-i kitabın metinlerine de müracaat etmektedir (el- Hatîb: 1/21).

Âyetleri sırasıyla ve tek tek tefsir etmek yerine konu bütünlüğü içerisinde toplu açıklamayı tercih eder. Bu yönüyle konulu tefsire de atıf yapmaktadır. Bir âyetin anlaşılması için gerekli diğer âyetleri de zikreder ve Kur'ân'ın Kur'ân'la tefsirinin böyle olacağını bildirir. Fatıha'daki "الحمد لله رب العالمين/Âlemlerin Rabbi Allah'a hamd olsun!" âyetini, Tâhâ suresindeki 50. Ayeti ile açıklar. "ربنا الذي اعطى كل شيء خلقه ثم هدى/Rabbimiz her şeye hilkatini veren sonra da onlara yol gösterendir" (el-Hatîb: 1/ 75)

Hatîb'in en ilginç yorumlarından biri de Ahzab 45-46'da; "انا ارسلناك شاهداً ... داعياً الى/Biz seni bir şahit, Allah'ın izniyle bir davetçi ve parlayan bir kandil olarak" ifadesinden Hz. Peygamber'e evliliği emrettiği manasını çıkarmasıdır. Buna göre sirâcen münîra (parlayan kandil), bu evliliklerle Müslümanların yolunu aydınlatması demektir (el- Hatîb: 1/730-731).

2.3. Kur'ân Hakkındaki Görüşleri

Müellif Hatîb'in Kur'ân'ı Kur'ân'la tefsir ederken başvurduğu kaynaklara gelince, başta Kur'ân'ın kendisi olmak üzere sünnetten hatta Kitab-ı Mukaddes'ten de iktibaslar yapmaktadır. Eski ve yeni kaynaklardan yaptığı alıntılar, alana hâkimiyetini göstermektedir. Ebu Müslim el-İsfehânî (ö. 934), Tabersî (ö. 1153), Kurtûbî (ö. 1273), Beydâvî, (ö. 1286), İbn Kayyîm (ö. 1350), İbn Kesîr (ö. 1373), Zerkeşî (ö. 1392), Suyûtî (ö. 1505), Muhammed Abduh (ö. 1905) müfessirin başlıca başvuru kaynaklarını oluşturmaktadır. Bunlar içinde Muhammed Abduh ve Tabersî'nin görüşlerini daha çok benimsemişini söyleyebiliriz, o bakımdan müfessirin selefi yönünün çok belirgin olmadığını söyleyebiliriz. (el-Miğravî,1420).

İmam Mâlik (ö. 795), Buhârî (ö. 870), Müslim (ö. 875), İbn Mâce (ö. 887), Tirmizî (ö. 892), Ebu Dâvud (ö. 889), İbn Hişâm (ö. 833), Câhız (ö. 868), İbn Hazm (ö. 1064), İmam Gazâlî (ö. 1111) gibi kaynaklar mevcuttur. Ayrıca Şehristanî (ö. 1153), İbn Rüşd (ö. 1198), İbn Arabî (ö. 1240), İbn Hallikân (ö. 1282), İbn Teymiyye (ö. 1328), İbn Kayyim (ö. 1350), Şâtûbî (ö. 1388), İbn Haldun (ö. 1406), Taşköprülüzâde (ö. 1561), Muhammed İkbâl (ö. 1938), T. J. De Boer (ö. 1942) farklı başvuru kaynakları arasındadır.

2.4. Kur'an'ı Kur'anla Tefsiri

Hatîb, bir âyeti izah ederken, o âyeti destekleyen diğer âyetleri sıralar. Sözcülemi; “*وإذا قيل لهم لا تفسدوا في الأرض* / *Onlara; Yeryüzünde fesat çıkarmayın dendiğinde*” (el- Bakara: 2/11) âyetini; “*Kötü işi kendisine güzel gösterilip de onu güzel gören mi?*”, manasındaki Fâtır 35/8 ile açıklar. Müellif, Kur'an'la Kur'an'ı tefsir etmeye çalışırken geleneğe bağlı kalmamakta, işarî tefsir gibi farklı yöntemlere başvurabilmektedir. Örneğin: “*يا أيها النبي إنا أرسلناك شاهداً و مبعثراً و نذيراً و داعياً إلى الله باذنه و سراجاً منيراً* / *Ey Nebî! Biz seni bir şahit, bir müjdecî ve bir uyarıcı olarak gönderdik. Allah'ın izniyle bir davetçi ve parlayan bir kandil olarak*” âyetinin tefsirinde, Ahzab 45-46'da Hz. Peygamber'e evliliği emrettiği manasını çıkarmaktadır. Buna göre sirâcen münîra (parlayan kandil), bu evliliklerin Müslümanların yolunu aydınlatması anlamına gelmektedir. (örnek verilerek geliştirilmeli) O nedenle Hatîb tefsiri ile Şankîti'nin, *Edvâu'l-Beyân fî Tefsiri'l-Kur'âni bi'l-Kur'ân'ı* (Şankîti: 1/1-10) arasında bir kıyas yapacak olursak Şankîti'nin daha geleneğe bağlı olduğunu söyleyebiliriz. Diğer bir farklılık ise, Şankîti daha özgün ve ilkeli davranmaktadır.

Müellifin Kur'an'ı tefsir kaynaklarından biri de sünnettir. Tefsir faaliyetlerinde sünnetin olmazsa olmaz bir yeri vardır. O nedenle bir Kur'an müfessirinin, sünneti görmezden gelmesi düşünülemez (Şimşek, 2016: 333-335). Hz. Peygamber'in tefsiri diğer tefsirlere göre daha az olsa gerektir. Hz. Nebî'nin Kur'an tefsirini hadis kaynaklarından elde edebiliriz. Hatîb, Kur'an'ı Kur'an ile tefsir ederken hadislerden de yararlanmakta ancak bunların tahricine girmemekte, senetlerine değinmemektedir (el-Hatîb: 13/456;16/1529). Kudsî hadisleri kabul eden (el- Hatîb: 11/690) müellif, Çaranik olayı gibi İsrailiyyâta dayanan rivâyetleri ise reddeder (el- Hatîb: 9/1080).

“*انشق القمر و اقتربت الساعة* / *Kıyamet yaklaştı ve ay yarıldı*” (el-Kamer: 54/1) âyetini açıklarken, ayın yarılması hadisesini reddeder. İlgili rivâyetleri yine bir rivâyeti delil getirerek kabul etmez. Güneş tutulmasının Hz. Peygamber'in (sav) oğlu İbrahim'in ölümüne rastlaması üzerine, insanların farklı algılamamaları için Nebî (sav)'in: “*Güneş ve ay, Allah'ın âyetlerindedir. Bir kimsenin ölümünden ötürü tutulmazlar*” (el- Hatîb: 14/631) buyurması bunun örneğidir.

Hatîb, sahâbe hayatından örnekler vermek sureti ile de Kur'an'ı tefsir etmektedir. Müctehid sahâbenin içtihatlarını tefsirinde kullanmaktadır. Hz. Peygamber'den sonra Kur'an'ı en iyi anlayanlar onlardı. Sahabe arasında ashab-ı sūffe gibi ilim gönül-

lülere, (Ashab-ı suffe için özel birlik tabiri yerinde olmamış ilim gönüllüleri veya ilme adanmış kişiler gibi konumlarını ifade eden daha oturaklı ifadeler kullanılarak cümledeki anlam kapalılığı giderilebilirdi) Hz. Peygamber'in yüzyüze eğitiminden geçen bu kabil kimselerdi.

Müellifimiz İbn Abbas'ın mut'a nikâhına cevaz verdiğini söyleyenlere, onun mut'aya cevaz vermediğini, sadece domuz etinin zorda kalan kimseye helâl olması gibi, mut'a nikâhının da bu şartlarda ancak helâl olabileceğini söylediğini (el- Hatîb: 3/744) belirtmekte ve sahâbe ichtihadından bu şekilde örnek vermektedir.

2.5. Hatib'in Cumhur Ulemaya Ters Düştüğü Hususlar

Hatip oldukça farklı yaklaşımlarıyla gelmiş geçmiş tüm ulemaya ters düştüğü noktalar bulunmaktadır. Bu hususlardan kısaca özet şeklinde bahsetmeden önce girizgah türünden birkaç hususu belirtmek gerekecektir. Öncelikle Hatib'de kendine has özel bir özgüven olduğunu söyleyebiliriz. Bu özgüven neticesinde kendisini hiçbir bağla bağlı görmek istememektedir. Tefsir faaliyeti gibi yetkinlik gerektiren ilmi bir konuda örneğin, Kıraat ilmi eksikliği, hadis ve tahrir ilmi eksikliği, rivayet eksikliği gibi uzmanlık alanlarını önemsememektedir. Kendi algısını öne çıkartarak, geleneğe ters düştüğüne önemsemektedir. Burada müellifin yaşadığı olumsuz tecrübelerin ve beslendiği kaynakların etkisinden söz etmek mümkündür. Zira bürokratik idari görevler esnasında yaşananlar ile 20. yüzyıl başlarındaki rasyonalist rüzgârlar, batıda peş peşe gelen bilgi devrimlerine mukabil gerileyen İslam dünyasının geleneğe eleştirel yaklaşan Abduh, Afganî ve Reşîgt Rıza gibi öze dönüşten bahseden fikir akımlarının etkisi olabilir. Aynı zamanda Hatib'in kendi özel yönelimi ve zihinsel/düşünsel yapısı bunda etkili olduğu söylenebilir.

Daha önce kimse tarafından ifade edilmemiş birkaç muhalif görüşünü belirterek kapatacağız. Bunlardan biri, Kıyamet süresi 18. Ayetle ilgili yorumudur. "Biz sana Kur'anı okuduğumuzda acele ederek dilini depreştirme. Onu toplamak ve okumak bize aittir. Sonra onu beyan etmekte bize aittir." Hatip ilginç olarak burada Cebrâil (as)'ın lafızları okuduğunu Cenabı Allahın ise manayı okuduğunu iddia etmektedir. Buna göre Cibrili emin özel olarak Hz. Peygambere has bir yöntemle gelmektedir ki bu diğer peygamberler için vaki olmamış bir vahiy şeklidir. Şöyle söylemektedir: " Ayetteki قرا fili ن ا izafe edilerek gelmiştir. Yani biz sana okuduğumuzda anlamındadır. Burada okuyan hem Cibril hem de cenabı Allah'tır. Cibril lafızları okumaktadır, Cenabı Allah da manaları okumaktadır. İşte sana mana ve lafızları okuduğumuz esnada sakın acele etme " gibi hiç kimsenin söylemediği garip bir anlam çıkarmıştır. (Hatîb, 15/1324). Hatibin mana ile lafzı birbirinden ayırmış olması çok yanlıştır. Zira mana lafzın içerisinde yer alan ondan koparılamayan bir parçadır.

Bir diğer muhalif görüşü mesh hakkındaki görüşüdür. İnsan yaratılışının evre-

ler şeklinde olduğuna vurgu yapan Kur'an ayetlerinden hareketle اطوار/etvâr evrelerinden söz etmektedir. Bu evreler, toprak, nutfe, toprakla nutfe arasındaki katışıksız saf, duru değişimler, ardından alaka ve nutfe arasında değişim evreleri, sonra et parçası olup nihayetinde ete giydirilen kemikler evresi, nihayetinde ruhun üflenmesi anlatılmaktadır. (el-Hicr, 15/26-29) Şöyle demektedir: “İnsanın yaratılışındaki evreler, iyiden kötüye kötünden iyiye doğru olabilir. Beni İsrâilden cumartesi ashâbı gibi meselesinde gördüğümüz gibi maymundan insanlığa yükseliş gibi insandan maymuna düşmekte mümkündür. Hatib Maide 60. Ayetteki “*Maymun ve domuzlara çevirdik*” ifadesinden yaratılış şeklinde değil ancak tabiat olarak maymun ve domuz tabiatını aldıklarına kani olduğunu söylemektedir (Hatib, 1/14). “*Onlara alçak maymunlar olunuz dedik*” (el-A'raf 7/166), ayetinin tefsirinde şöyle diyor: “insanla topluluğun maymuna dönüştürülmesinden yaratılış evreleri açısından insanla maymun arasında bir bağ olduğunu göstermektedir. Buna göre maymunluk insan yaratılış evrelerinin düşük bir evresi kabul edilirken, bir topluluk milyonlarca yıl önceki evreye dönerek, kendileri ile insanlık âleminin arasına uzunca bir mesafe koymakta ve insan kılığında maymun tabiatlı olarak yaşamaya devam edebilmektedir. (Hatib, 5/508).

Tüm müfesserlere muhalefet ettiği yerlerden biride Beyatü'r-Rıdvân'meselesidir. Beyatur-Rıdvânın genel bir beyat olduğunu beyatus'-Şecere şeklinde bir özelliğe sahip olmadığını iddia etmektedir. Ağacın altında ki beyatleşmenin Hz. Osmanın öldürülmüş olması fikri üzerine geliştiğini ancak öldürülmediğinin anlaşılması üzerine ölüm beyatin kendiliğinden çözüldüğü, beyatin bozulduğu ile ilgili bir durumun olmadığını söylemektedir (Hatib, 13/405-407).

2.6. Abdülkerim el-Hatîb'e Eleştiriler

Abdulkerim el-Hatib velûd bir müellif ve güncel meseleleri ele almış olmasına rağmen, Arap ve İslam dünyasında gereği gibi tanınmamaktadır. Bunda felsefeci olması etkili olmuş olabilir. Hatta Arap dünyasında görmezden gelindiğini söylemek mümkündür. Zira son yıllarda yazılan Ulûmu'l-Kur'ân veya muasır tabakat kitaplarında bile genellikle ismine rastlanmaz (Nuveyhid, *Mu'cemu'l-Müfessirîn min Sadri'l-İslâm hatta'l-Asri'l-Hâdir* (Beyrut: Müessesetu Nuveyhid, 1983) Bir tabakat kitabında Hatîb'in sadece salt akla göre hüküm verip tefsirinde herhangi bir kitaba dayanmayı gerekli görmediği, sadece Mushaf'ta olanı okuyup Allah'ın, onun kalbine ilham ettiği şeyleri yazdığı değerlendirilmesi yapılmaktadır (el-Muhtesib, 1982: 74). Ancak bu iddianın abartılı olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü daha önce tefsirinin kaynakları başlığında zikrettiğimiz gibi çok sayıda kitaptan ve müelliften iktibaslar yapmıştır.

Tefsirinde akılcı yorumlarda bulunması onun Mutezili olduğu anlamına gelmez. 20. yy. rasyonalizminin etkileri dönemin müelliflerinin tamamında az çok görülür. Hadis, siyer, fıkıh, kelam vb. kaynaklara müracaatı da onun nakli yok sayacak ölçüde akılcı olmadığını gösterir.

Türkiye’de tanınmasına rağmen, Türkçe’ye şu ana kadar bir tanıtma yazısı ve bir reddiye (Akyüzoğlu, 2009/229-236) dışında herhangi bir kitabı çevrilmemiştir.

1997’de yayınlanan *Min Ğaraibi’l-Müfessirîn fi Evâhiri’l-Karni’l-İşrîn’* adlı bir risalede Hatîb hakkında 29 sayfalık bir eleştiri yazılmıştır. Şankîti ailesinden olan Muhammed Abdullah Şankîti bu risalede, Hatîb’in saptığını iddia etmiştir. Buna göre, Hatîb, Fatiha’nın tefsirinde, gazaba uğrayanların Yahudiler olduğunu söylerken, yoldan çıkmışların Hristiyanlar olduğunu söylememektedir (el-Hatîb:1/20). Risale yazarı ru’yetullah konusunda da Hatîb’i eleştirmekte ve onun “Allah’ı görmenin imkânı yoktur” görüşünü reddetmektedir. Risale sahibi, İsrâ suresinin adının Beni İsrâil suresi olduğu yönündeki görüşleri müfessirin reddetmesini de eleştirmektedir. Daha önce belirttiğimiz gibi kıraat konusundaki yetersizliğini de sert sözlerle eleştiren Muhammed Abdullah Şankîti, kıraat ilminin önemli olduğunu, müfessirin bu ilimden uzak kalmasının düşünülmemeyeceğini ifade etmektedir. Münekkit daha da ileri giderek ve eleştiri sınırlarını aşarak Hatîb’i neredeyse İncil ya da Selman Rüşdî’nin kitabını ayırt edemeyecek kadar yetersiz görmektedir. (<https://www.almeshkat.net/book/4782> 20.12.2019 tarihli erişim). (Kaynak belirtilmemiş)

3. Sâdıkî Tahrânî’nin “*El-Furkân*” Adlı Eseri ve Tefsir Anlayışı

Muhammed Sâdıkî Tahrânî, 1305/1927’te Tahran’da doğdu. Spehsalar Medresesi’nde aruz, edebiyat, mantık, tasavvuf, ahlâk, tefsir, hadis dersleri aldı. Âyetullah Şahabâdî, Âyetullah Humeynî, Âyetullah Burucerdî’nin derslerine devam etti. Âyetullah Kaşânî’nin tavsiyesi ile ilahiyat lisans derslerine devam edip lisans, master ve “*Kur’ân’a Göre Yıldızlar*” başlıklı teziyle doktorasını tamamladıktan sonra Mutahhari ile birlikte üç yıl üniversitede dersler verdi. 1341/1963’de yaptığı bir konuşmadan dolayı Şah rejimi tarafından idamla yargılandı ve gizlice Hacc için Mekke’ye gitti. Suudi Yönetimi tarafından da tutuklanıp 13 gün sorgulanan Sâdıkî buradan Irak’a yollandı. Irak’ta da takip edilince Âyetullah Ho’î’nin evinde saklandı. Fransa’da Âyetullah Humeynî ile görüşüp onunla birlikte İran’a döndü ve Kum kentine yerleşti. Burada Kur’ân İlimleri Üniversitesi’ni kurdu. 1361/1983’de Kum kentinde iki dilde (Arapça-Farsça) Kur’ân Tefsîri Derslerini başlattı. 1377-79/(1999-2001)’de Tercüman-ı Kur’ân-ı Kerîm’i, 1388/2010’da *el-Furkân* adlı Kur’ân’ın Kur’ân ve Sünnet ile tefsirini tamamladı. 1390/2011’de 85 yaşında vefat etti ve Kum’da defnedildi. Hocaları arasında M. Ali Şahabâdî, Ruhullah Humeyni (ö. 1989), Muhammed Hüseyin Tabatabaî (ö. 1981) en çok bilinen isimlerdir (<https://sadeghitehrani.com/about/biography/Erişim> Tarihi: 20.04.2020).

3.1. *el-Furkân* Tefsirinin Tanıtımı

Kitap ilk olarak Beyrut’ta Müessesetü’l-a’lemî tarafından basılmıştır. Sonra Vefa Yayınevi daha sonra da Kum’da Müesses-i Ferhengi yayınları tarafından basılmıştır.

Müfessir önce son surelerin tefsiri şeklinde tanzim ettiğini ancak daha sonra başa dönerek bütün Kur'an'ın tefsirini tamamladığını belirtmektedir (Tahrânî, 2021: 1/Mukaddime). Muhteva ve yöntem olarak İmamiyye'nin önemli tefsirleri arasına girmiştir.

Kur'an'ın Kur'an ile tefsiri yöntemi esas alınarak kaleme alınan eser, kapsamlı, eleştirel, analitik ve sosyolojik bir tefsir olma özelliğine sahiptir. Tahrânî hadisler arasında Kur'an'ın ruhuna en uygun olanı seçerek tercihte bulunmaktadır. Böylece İsrâiliyâtan kaçınmakta, mevzu ve zayıf hadislerden de uzak durmaktadır (صَادِقِى مُحَمَّدِى; http://wikinoor.ir/صَادِقِى مُحَمَّدِى; Erişim Tarihi: 20.04.2020.).

Müellif aynı zamanda bir İslâm hukukçusudur. Fakih yönünün ağır bastığı gösteren ilginç yorumları, dikkat çekmektedir. Eserinde fikhî meseleler geldiğinde hâkimler, fakihler ve İslam hukukçularıyla münakaşa etmektedir. Zekât, Cuma namazı, namazların kısaltılması ve birleştirilmesi gibi birçok fikhî meseledeki tutumu, konuyu ele alıp tartışması fikhî yetkinliğini göstermektedir (Tahrânî: 1/8-12).

3.2. *el-Furkân* Tefsirinin Yöntemi

Müfessir bu eserinde Kur'an'ın Kur'an ile tefsiri ve Kur'an'ın Sünnet ile tefsiri olmak üzere iki yöntem kullanmıştır. Ancak müellif eserin giriş kısmında en üstün ve en uygun tefsir yönteminin Kur'an'ın Kur'an ile tefsiri yöntemi olduğunu belirtmektedir (Tahrânî: 1/9-13). Eserin giriş kısmında Kur'an tefsirini iki kısımda mütalaa etmektedir. Ona göre tefsir, ya Kur'an'ı Kur'an ile veya re'y ile tefsir etmekten ibarettir ki bu konuda tüm müfessirler re'y ile tefsirin makbul olmadığı kanaatindedirler (Tahrânî: 1/9-10).

Müfessir Sadıkî eserinin yine mukaddimesinde tefsir için dört mertebeden bahsetmektedir. Bunlar; ibarelerin tefsiri, işaretlerin tefsiri, letaifin tefsiri ve son olarak hakikatlerin tefsiridir. Bu üslup tasavvufî tefsirlerde de mevcuttur ve Tahrânî'nin tefsirinin dayandığı yöntemdir. Müellif Sünnet ve rivâyetlerden de istifade etmektedir (Tahrânî: 1/10-12).

3.3. *el-Furkân* Tefsirinin Özellikleri

Yazım tekniği bakımından müellif farklı bir yol takip etmiş; tazmin, seci' sanatlarından yararlanmış ve sına'î mastarlardan geniş ölçüde faydalanarak yeni bir tarz üretmiştir. Sözcüklerin kavramsal çerçevesinden yola çıkan müellif, kelime ve kavramları olabildiğince geniş bir çerçevede ele almıştır. Kabiliyeti ölçüsünde kelime ve kavramların geniş anlamlarından yararlanıp Kur'an'ın müşterek kavramlarını birkaç anlamıyla birlikte kullanmaktadır (Tahrânî: 1/10-12).

Nuzûl sebepleriyle ilgili olarak da müellif açıklamalarda bulunmakta ve sebab-i nuzûlü bilmenin âyetin anlaşılması ve tefsirinde müfessire yardımcı olduğunu belirtmektedir. Ancak âyetin bir bütün olarak tamamen anlaşılmasında tek başına sebab-i

nüzulün yeterli olmayacağını aynı zamanda lafızların delaletlerinden de yararlanmak gerektiğinin altını çizmektedir (Tahrânî: 1/12).

Tahrânî, nesh konusuna tam hâkim olabilmeyi bir zorunluluk olarak görür. Ancak bununla birlikte tefsir tedvininin başlangıç ve bitişinin göz önünde bulundurulması da müfessire göre âyetlerin anlaşılmasını sağlayacaktır.(Tahrânî:1/35).

3.4. Tahrânî'nin İsrailiyyat Konusundaki Tutumu

Müellif kıssalar ve İsrailiyyat hususunda; “Allah’ın sukût ettiği yerde biz de sukut ederiz, ayrıntılara ve cüziyyata dair hususlara girmeyiz” demektedir. Allah’ın kitabında yer alan kıssalar ve anlatılar çerçevesinde kalmaya çalışmaktadır. Bu anlatıların bir kısmının İsrailiyyat olduğunu, Yahudi geleneğinin anlatıları olduğunu belirtmektedir (Tahrânî: 1/35).

Netice olarak müfessir İsrailiyyat anlatılarının Kur’ân tefsirine konulmasına karşıdır. Çünkü Yahudilerden nakledilen bu anlatıların, isnadı sahih olsa bile çoğu zaman olumsuz yönleri ve tesirleri ihtiva ettiğini söyler. O nedenle tefsirinde bu anlatılara mümkün mertebe yer vermez.

3.5. Sadıkî Tahrânî'nin Toplumsal Meselelerdeki Tutumu

el-Furkân tefsiri diğer çağdaş tefsirlere nispeten daha geç yazılmıştır. Ayrıca müellifi hem klasik medrese kökenli hem de akademisyendir. O bakımdan sosyal meselelere daha çok önem verdiğini söyleyebiliriz. İktisadi, hukuki bahislerin üzerinde durmakta, derinlemesine kadın meselesini ele almakta, taaddüd-i zevcat ve sivil toplumsal kuruluşlarla ilgili kısımlarda tahliller yapmakta, İslam’da şûrâ, demokrasi ve birlik gibi diğer sosyal kavram ve konuları ayrıntılı olarak analiz etmektedir. Bu konular ile ilgili kavramları irdeleyerek eleştirel bir üslupla yorumlamaktadır (Tahrânî: 4/163).

3.6. Sadıkî'nin Tefsirinde Şîî Eğilimi

Tefsir genel olarak bir Şîî İmamî tefsirdir. Kur’ân âyetlerini tefsir ederken meseleleri Şîa mezhebinin itikadi, fıkhi ve tarihi zaviyelerinden ele almakta ve yorumlamaktadır. Örneğin; “إهدنا الصراط المستقيم صراط الذين انعمت عليهم غير المغضوب عليهم ولا الضالين/Bizi en doğru yola, nimet verdiklerinin yoluna ilet...” (el- Fâtiha: 1/5-7) âyetlerinin tefsirinde nimet verdiklerinin yolunun ne olduğunu anlatırken İmam Ali’nin ve evladının yolu şeklinde tahsis etmektedir (Tahrânî: 1/117-123).

Müellif Şîî bir bakış açısına sahip olmakla birlikte, diğer İslam mezhepleri, kelam ve fıkıh ekolleri karşısında tarafsız bir tavır takınmaktadır. Ona göre taassup ve taklit bir tefsir faaliyeti ya da bir Kur’ân yöntemi değildir. Âyetleri tefsir ederken serdettiği rivâyetler, ister Şîa’nın ister Ehl-i sünnet’in hadis kitaplarında yer alsın, onları mezhepçi bir yaklaşımla bir ayrıma tabi tutmaz. Aksine her iki kaynaktan gelen rivâyetleri birleştirerek analize tabi tutar (Tahrânî: 1/25, 35).

3.7. Tahrânî'nin Nesh ile İlgili Görüşü

Kur'ân'da Nesh konusunda iki tür nesh uygulamasının olduğundan bahsetmektedir: Kur'ân'ın Kur'ân'la neshi, Kur'ân'ın hadis ile neshi.

Tahrânî, Kur'ân'ın Kur'ân ile neshini kabul etmektedir. Sözelimi necvâ'nın hükmü, zinanın haddi ve küffar ile savaşın keyfiyeti hususlarında Kur'ân'ın ancak Kur'ân ile neshedilebileceğine kâildir. Buna karşılık Kur'ân'ın Sünnet ile neshini ise kabul etmemektedir. Zira ona göre nâsihin hükmü mefsuhun hükmünü geçersiz kılar. Kur'ân ise Kur'ân dışındaki başka bir şey ile butlanı (geçersiz kılınmayı) kabul etmez (Tahrânî: 1/39).

3.8. *el-Furkân* Müellifinin Zâhir-Bâtın Görüşü

Kur'ân'ın Kur'ân'la tefsirini yapan *el-Furkân* müellifi, Kur'ân'ın bir zâhiri bir de bâtını olduğunu diğer müfessirler gibi kabul eder. Bu konuda varit olan rivâyetlerin mütevatir olduğunu söyler. Bununla birlikte müellif, Kur'ân'ın ebedi/evrensel ve mu'ciz oluşundan ötürü, bir değil birkaç bâtın katmanının onda olması gerektiğini belirtir (Tahrânî: 1/51). Müfessir burada bir adım daha atarak bâtın-zâhir konusunda yeni sayılabilecek tanımlar yapar.

Hz. Ali'den rivâyet edilen bir sözde Hz. Ali; Kur'ân'ın açıklamasının mertebe ve düzeyleri bulunduğuna işaret etmektedir. Bunlardan biri zâhir diğer üçü ise Kur'ân'ın bâtını (anlam derinlikleri) ile alakalıdır. Bunlar işaretler, letaifler ve hakikatlerdir. Nihai derece burada te'vîldir ki bunun anlaşılması da ilahi vahye özgüdür (Tahrânî: 1/50-52).

3.9. Tahrânî'ye Göre Muhkem ve Müteşâbih

Müfessir müteşâbihin delalet makulesinden olmadığı kanaatini taşır. İmam Ali er-Rızâ (ö. 203/818)'dan naklen şunları söyler: “اشتبه علمه على جاهله/ *Müteşâbih ilmi cahile karışık gelen şeydir*” (Tahrânî: 30/30). O bakımdan Kur'ân kavramlarının, maksada delaletleri konusunda kusurlu oldukları ve yeterli olmadıkları söylenemez. Âyetler ve kavramları murad-ı ilâhiye açıkça delalet etmektedirler. Tefsirinde de bu konuya yoğunlaşmaktadır (Tahrânî: 27/118).

3.9.1. Tabirlerde Te'emmül, Kelimelerde Tedebbür

Müfessirimiz kavram ve kelimelerin kullanılmasına ve bunların nasıl kullanıldıklarını konusuna önem vermektedir. Özellikle doğruya yönlendirmede (hidâyet) kavram ve kelimelerin kullanılış ve geliş biçimleri ile ilgilenmektedir. Nitekim Kur'ân'ın hedefi de bu hidâyetin gerçekleşmesidir. Kur'ân âyetlerinin doğru anlaşılması ve doğru tefsir edilmesi için bu yaklaşım yegâne anahtardır. Konunun anlaşılması açısından: “Kur'ân okuduğumuzda ve Kur'ân'ın hitabı ile karşılaştığımızda “يا أيها/ *Ey...*” kelimesinin kullanıldığını görürüz. Nitekim “...الذي ربكم الذي.../ *Ey insanlar! Rabbinize kulluk edin!*” âyetinde nida

harfi gelmiştir. Âyette “يا أيها/Ey...” ve “الناس/insanlar” kelimeleri zarif (incelikli) bir anlam ihtiva etmektedir. Yani insanlar Allah’a kulluktan önce Allah’tan uzaktırlar. Bu uzaklıktan dolayı uzaklık çağrısı anlamında “Yâ!” çağrı edatı kullanılmıştır (Tahrânî: 1/214).

3.9.2. Müfessirleri Değil Kur’ân’ı Ölçü Almak

Müfessir Sadıkî, Kur’ân kelime ve kavramları üzerine düşünürken ele aldığı âyetleri başka hiçbir şeye başvurmadan öncelikle Kur’ân âyetleri ile yorumlama çabası içindedir. Bunun yanında kendi ölçülerine göre sahih olduğunu düşündüğü hadislere müracaat etmektedir. Zira Şia geleneğinde hadis metinleri tanımlanırken 12 imamın sözleri de bu tanım içine dâhil edilmektedir. Yani imamların sözleri de hadis hükmündedirler. Oysa ehl-i sünnet hadis geleneğinde sahabe sözleri ile hadisler birbirine karıştırılmamaktadır. O bakımdan Şia’da kapsamlı bir hadis kitabı 120 ciltten fazla olabilmektedir (el-Meclisî, 1983; Öz, 1992: 6/139-141).

Zaman zaman bazı müfessirlerin görüşlerini nakletmektedir ancak bu görüşleri eleştirmek için aktarmakta ve bunu da kendi üslubuyla yapmaktadır. Yani kendi deyişimiyle Allah’ın kitabından aldığı ilham ile eleştirmekte ve müfessirlerin indî görüşlerini esas almadan bunu yaptığını söylemektedir. Müfessirlerin görüşlerini şahsi görüş olarak değerlendirdiği söylemektedir (Tahrânî: 1/309; 30/6).

Tahrânî’nin dayandığı Kur’ân’ı Kur’ân’la tefsir yöntemine rağmen rivâyetlerden istifade etmesi onun tefsirinin rivâyet tefsiri olduğu anlamına gelmemektedir. Zira bu rivâyetleri aktarmaktaki amacının, âyetlerdeki bazı terimleri açıklamak olduğunu, çünkü bu terimlerin belli bir zamanla sınırlı olmadığını, tüm zamanlar için geçerli olduğunu belirtmektedir. Aynı şekilde müfessirin bazı rivâyetleri sebebi nüzul için naklettiğini de yukarıda belirtmiştik (Tahrânî: 5/275; 30:21, 25).

3.9.3. Sadıkî Tahrânî’nin Fıkhî Konuları Ele Alışı

Tefsirler içerisinde Kurtubî Tefsiri gibi fıkhî bahisleri ağırlıklı olarak işleyen tefsirler vardır. Fakat *el-Furkân* Tefsiri, ahkâm âyetlerinde fıkhî konulara girmekle birlikte burada *Fıkhü’l-Kur’ân* üzerinde dikkatleri yoğunlaştırmaktadır. İstidlali fıkıh konularına girerken ictihadi bir yöntemle bunları ele almaktadır. Fıkhî kavramları Arap dili kuralları çerçevesinde ele almakta ve şer’î hüküm bildiren âyetlerdeki bu terimler üzerinde durmaktadır. Bununla birlikte konu ile ilgili rivâyetleri senedi, delâleti bakımından cerh ve ta’dil etmektedir. Sonra kendi ifadesiyle Kur’ân’ın Kur’ân’la fıkhedilmesi yöntemiyle âyetteki şer’î hükmü istihraç etmektedir (Tahrânî: 1/9, 11, 25-30, 35). Böylece eserin Kur’ân fıkhî konusunda özellik kazandığını ifade etmek mümkündür.

Müfessir bu yöntemin önemini mukaddime kısmında dile getirmiştir. Buna göre eğer Kur’ânî bahislerde, Kur’ân fıkhını ortaya koymazsa Allah’ın kitabındaki fıkhî âyetlerin açıklanmamış (yorumlanmamış) olacağını düşünmektedir. Böylece müellifin,

fıkhü'l-Kur'an konusunda yeni bahisleri ve rivâyetleri derç etmeyi önemseydiğini söyleyebiliriz.

3.9.4. Sadıkî Tahrânî'nin Yararlandığı Kaynakların Çeşitliliği

Bu tefsirin özelliklerinden biri de yararlandığı kaynakların farklı türden olmasıdır. Tefsiri incelediğimizde 80 farklı kaynaktan yararlandığını görmekteyiz. Bu kaynaklar arasında Kur'an'ın anlaşılmasına yardım edecek ehl-i sünnetin sahihleri, münedleri, ehlibeytin dua risaleleri de vardır. Kur'an'ın ruhuna aykırı olmayan rivâyetleri senediyle ilgilenmeksizin derç etmektedir. Bu ise müfessirin zayıf yönü olarak görülebilir. Tefsir kaynakları arasında 25 farklı tefsirden yararlandığını görmekteyiz. Bunlar yukarıda belirttiğimiz gibi genellikle tenkid maksatlı iktibaslardır. Bu tefsirlerden bazıları şöyledir: *es-Sekaleyn*, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, *Tefsiru'l-Kumî*, *el-Burhân*, *Tefsiru'r--Râzî*, *el-Menâr*, *Tefsiru Sadru'l-Müteellihin*, *el-Mizan*, *Tefsir-i Tantavî* (Tahrânî: 6/367).

Lügat kaynakları arasında *Lisanu'l-Arab*, *el-Kâmus*, *el-Misbâh*, *Tâcu'l-Arûs*, *el-Müfredât ve en-Nihâye'* yi sayabiliriz.

Elimizdeki *el-Furkân* tefsirini diğer tefsirlerden farklı kılan bir diğer özelliği de İbrani kaynaklardan yararlanmasıdır. Bu kaynaklardan yararlanmasının sebebi ise Kur'an mefhumlarının arkelerini ortaya koymak ve İbrani kaynaklarda Hz. Muhammed'i (sav) müjdeleyici ifadeleri göstermek olduğunu belirtmektedir. Ayrıca Tevrat ve İncil'deki tahrifleri ve çelişkileri bu şekilde ortaya koyduğunu bildirmektedir (Tahrânî: 1/343).

Orucu bozan şeyler (mubtilâtu's-savm) hakkındaki farklı düşüncesine gelince ilginç bir şekilde, sigara içmenin orucu bozmayacağını iddia etmektedir (Tahrânî: 3/69). Oysa orucun en başta gelen hikmetlerinden biri nefsin tezkiye edilmesi, ruhun terbiye edilmesidir. Sigara içenler bundan lezzet ve zevk almakta olduklarını ifade etmektedirler. Buna göre sigara içmenin orucu bozmadığının iddia edilmesi merakı celbetmekle beraber kabulü mümkün olan bir şey değildir. (Tahrânî, 3/69). *el-Furkân* tefsirinin başka müfessirlerde görülmemiş farklı, şaz görüş ve iddiaların karşılaştırmalı olarak tenkidi yapılmaktadır. Tefsirin yeni olmasından dolayı henüz üzerinde araştırma, inceleme yapılmadığını görmekteyiz. İran'da bile çok sınırlı sayıda makale düzeyinde birkaç yazı olduğunu öğrenebildik. İlk defa bizim tezimiz ve maklemiz aracılığı ile tanıtılmış olmaktadır.

Elimizdeki tefsir (*el-Furkân*) ile diğer tefsirler arasındaki ortak yönlere de değinerek Sadıkî Tahrânî bahsini burada sonlandırmış olacağız.

el-Furkân müellifi, siyâk konusuna ve âyetler arasındaki tenasübe çokça ehemiyet vermemektedir. Yani âyetleri tefsir ederken genellikle bu münasebetten söz etmemektedir. Diğer müfessirler gibi o da âyetlerin tertibinin, onun tenzîli gibi vahyî ve tevkîfî olduğunu düşünmektedir. Bu husus tamamen murad-ı ilâhının ürünüdür. Şa-

hısların, hatta Hz. Peygamber'in bile bu hususta bir müdahalesi söz konusu değildir (Tahrânî: 1/151, 229).

Surelerin tertibinin de Allah tarafından olduğunu belirten müellif, âyet ve sureler arasındaki ilişkinin tabî olduğunu ve reddedilemeyeceğini belirtir. Fakat bu ilişki ve uyumun anlaşılması genellikle mümkün olmamakla birlikte inkârı mümkün değildir. Zira bazen âyetler üzerinde tedebbür ve tedkik yaparak bu ilişkinin delillerine ulaşmak mümkündür. Bu ise müellife göre Allah'ın kitabının tertib ve yerleştirilmesinin aynı zamanda bilinemez olmadığını ortaya koymaktadır (Tahrânî: 1/151, 229).

Kıraat konusuyla ilgili olarak da müfessir Tahrânî, Kur'an'ın elimizdeki mevcut kıraatının mütevatir olduğunu belirtmektedir. Kıraat farklılıkları ise bu tevatüre halel getirmez. Ona göre şaz kıraatlar, Müslümanların geneli nezdinde bilinmeyen yaygın olmayan kıraatlardır ve mütevatir değildir (Tahrânî: 1/98). Ancak Tahrânî Saffât sureesindeki "آل ياسين" kıraatının mütevatir kıraat olduğunu iddia etmektedir. Bu konuda rivâyetler olduğunu belirtmektedir. İki okunuş arasındaki anlam farklılığına rağmen hemze-i memdudenin okunuşunun sıhhatini savunmaktadır (Tahrânî: 1/9-14).

Genel bir değerlendirme yapacak olursak *el-Furkân* tefsiri temsil ettiği mezhebî ve itikadî özelliği ile ve takip ettiği yöntem sebebiyle incelenmesi gereken bir tefsirdir. Bu alanda Türkiye'de henüz bir çalışma yapılmamıştır. İran'da da bu konuda birkaç makale dışında belli başlı bir akademik çalışmaya rastlamadık.

Sonuç

Kur'an tefsirinin referansları içinde ilk sırada bizzat kendisi yer alır. Kur'an'ın öz bütünlüğü içinde ve bizzat kendi lafızlarıyla anlaşılması yöntemi, İslam'ın ilk yüzyılından bu yana bilinen ve çoğu selef uleması tarafından başvurulan bir metot olmuştur. Zira Kur'an âyetlerini açıklarken bu yönteme ilk başvuran Hz. Peygamber (sav)'in kendisidir. Sonra sahâbe, tabîin ve tebe-i tabîin bu yöntemi devam ettirmişlerdir.

Tefsir tarihimizde de kaleme alınan tefsir usulü veya Kur'an ilimleri kitaplarında, Kur'an tefsirinin kaynakları bahsinde '*Kur'an'ın Kur'an ile tefsiri*'nin liste başı olduğunu görürüz. Bu tefsir yöntemi son yüzyılda öze dönüş fikri doğrultusunda adından çokça söz edilmiş ve bu adı taşıyan tefsirler vücuda getirilmiştir. Bugüne kadar telif edilen rivâyet-dirâyet tefsirleri arasında bu yönteme sıkça başvurulmuş olmasına rağmen müstakil bir metodolojinin yazılmamış olmasının birkaç nedeni olabilir. Bunların başında tefsir ilmi geleneğinin sahâbeden bu tarafa; "*علم نقطة/ilm nokta*" anlayışından kaynaklanmış olduğunu söylemek mümkündür. Bu sebepten epistemolojik olarak Kur'an'ın Kur'an ile tefsir yönteminden çok söz edilmemiş olsa gerektir.

Kur'an'ın Kur'an'la tefsiri yöntemi, son yüzyılda sıkça söz edilen bir alan olmasında modern dönemde pozitivizmin ve siyasal yenilgilerin etkisiyle İslam bilim gele-

neğinin inkıtâ'a uğraması olarak saptamak mümkündür. Bazı İslam ülkelerinde, ilahiyat fakültelerinin bile oryantalistler tarafından kurulduğu bir dönemde (Ahlatlı: 5/2002) bu inkıtâ'ın hangi boyutlarda olduğunu anlamak zor olmayacaktır.

Son yüzyılda Kur'an'ın Kur'an ile tefsiri yöntemine ağırlık verilmesinin nedenlerinden bir başkası da, oryantalist çalışmaların alana ilişkin kafa karışıklıklarının giderilmesi ve İslam beldelerinin yaşadığı sorunların çözümüne birinci elden katkı sağlayacağı inancıdır.

Batı'nın yaşadığı Rönesans ve Reform hareketlerinin neticesinde elde ettiği siyasi üstünlük ve büyük sermaye birikimi, Müslüman düşünürleri çeşitli arayışlara sevk etmiştir. Müslüman dünyanın yaşadığı problemlerin çözümü için Kur'an'ın doğru bir şekilde anlaşılması gerektiği fikri etrafında bir ittifak oluşmuştur. O nedenle Kur'an'ın Kur'an ile tefsiri son yüzyılda Kur'an araştırmacılarının gündemine oturmuştur. Buna göre Kur'an'ı yeni bir bakışla okumak, anlamak ve çağın idrakine sunmak gerekir. Binaenaleyh gerek isim gerekse içerik yönünden söz konusu yöntemi takip eden eserler vücuda getirilmiştir.

Kur'an'ın Kur'an'la tefsiri alanında telif edilmiş çok sayıda çalışmadan söz etmek mümkündür. Bu cümleden olarak Şankîti'nin *Edvâu'l-Beyân fi İdahi'l-Kur'an bi'l-Kur'an*'ı, Habenneke el-Meydânî'nin *Meâricu't-Tefekkur ve Dekâiku't-Tedebbur*'u, Abdülkerim el-Hatîb'in *et-Tefsiru'l-Kur'ânî li'l-Kur'ân*'ı, Emin Ahsen İslahî'nin *Tedebburu'l-Kur'ân*'ı ve Sadıkî Tahrânî'nin *el-Furkân fi Tefsiri'l-Kur'âni bi'l-Kur'âni ve's-Sünne* adlı tefsirleri arasından bu çalışmamızda üçünü seçerek inceledik. Şankîti, Hatîb ve Tahrânî son yüzyıldaki tefsir çalışmalarının bir özetini vermek bakımında isabetli bir seçki olmuştur.

Osmanlı bakiyesi Mısır, Moritanya ve kısmen İran'da İngiliz müstemleke yılları, taklidilikten tahkikiğe geçiş sürecinde İslam dünyasının kendi dinamiklerini keşfetmesi ve yeniden inşâ faaliyetlerine koyulması bakımından önemli tecrübeler taşıdığı gözlenmiştir.

Böylece İslam bilim, düşünce ve sanat çevreleri yeniden Kur'an'a yönelmek için teşvik edildi. Batının kültürel, siyasi ve ekonomik saldırıları karşısında varlığını korumaya, yeni bir bakışla Kur'an'ın Kur'an'la anlaşılması meselesine tevcih edildi. Bu anlayış zaman ve mekân parametreleri farklılaşsa bile, Kur'an'ın Müslümanlar için çözümler sunduğunu göstermesi bakımından önem arz etmektedir.

Çalışma da yöntem, fıkıh, kıraat, lügat gibi yönleriyle Şankîti, Hatîb ve Sadıkî Tahrânî tefsirlerinin özellikleri incelendi. Tefsir alanına katkıları ve bazı fikirleri irdelendi. Genel olarak Kur'an'ı Kur'anla tefsirlerini, tefsir kavramlarını ele alış ve İsrailiyata bakışları belirlendi. Müfessirlerin doğum, öğrenim ve yaşamlarını inceleyerek onları şekillendiren farklı sosyo-politik koşullara değinildi.

Şankîfî'ye göre Kur'ân'ı Kur'ân ile Tefsîr etmek, Kur'ân'ı anlamadaki en doğru yoldur. Çünkü Allah (cc)'nın kelamını ondan daha iyi kimse açıklayamaz. Şankîfî tefsir yaparken önce Kur'ân, sonra Sünnet sonra sahâbenin tefsirlerini referans alır. İsrailiyat'tan uzak durur. Şankîfî tabîînin tefsîrini delil olarak alır, tabîîni sahâbe gibi görür. Ona ait olan; "Kur'ân'ı tefsîr edecek en güzel şey yine Kur'ân'dır" sözü Kur'ân'ı Kur'ân ile tefsîri delil gördüğünü gösterir.

Şankîfî sadece Kur'ân'ı Kur'ân ile tefsîr etmeye çalışır. O nedenle bütün âyetleri değil de Kur'ân'da tefsîri bulunan âyetleri ele alır. Kur'ân'ı kendi içindeki karineye bakarak tefsîr eder. İlet ve hikmete uygun âyetleri cem eder. Fıkhi meseleleri tahsis ederek çözümler. 1974 vefat yılına kadar çalışan Şankîfî tefsirini tamamlayamadan vefat eder. Kalan kısmı öğrencisi tamamlar.

Hatîb ise Kur'ân ile Müslümanlar arasına 20. yüzyılda bir mesafe girdiğini söyler. Güncel sorunların kaynağının bu olduğunu belirtir. Kur'ân'ın Müslümanlar için bir kültür nesnesi haline geldiğinden yakını. Çağdaş sorunların siyasi-fıkhi mezheplerden kaynaklandığı, bu sebeple fikhın donuklaştığını, dolayısıyla Müslümanların siyasi/ilmi açıdan zayıfladığını ileri sürer. el-Hatîb, Kur'ân'la sağlam ve direkt bir ilişki kurulması, Kur'ân'ın en yalın haliyle telakki edilmesi gerektiğini savunur. Hitâb-ı ilahî üzerinde dikkatle düşünmeye, ondan lezzet alarak sırlarına vakıf olmaya çağırır. Kur'ân'ı geleneksel yöntemle tefsir etmediğini, sadece Allah'ın kitabını âyet âyet ve âyetler grubu olarak tertîl üzere okuduğunu, bazı yerlerde durup güzel duygularla coşarak kaleme sarıldığını ve duygularını döktüğünü belirtir. Kur'ân'ın tefsirinde Kur'ân'dan yararlanılması gerektiğini, aksi halde semavî tınların yok olacağını dile getirir. Fatıha suresi ile Matta İncili'ndeki bir duanın benzerliğinden söz ederken ehl-i kitabın metinlerine de müracaat ettiğini görürüz. Ru'yetullah meselesinde Ehl-i Sünnet ile Mutezile'nin aynı âyetlerden zıt anlamlar çıkardığını belirtir. İşârî yoruma da başvuran müellif; " *أنا أرسلناك شاهداً ... و سراجاً منيراً / Biz seni bir şahit, ... parlayan bir kandil olarak gönderdik*" ifadesinden Nebi (sav)'e evliliği emrettiği manasını çıkarmaktadır. Bu çıkarım sadece Hatîb'e has bir çıkarımdır. Diğer müfessirlerin yapmadığı bir yorum olarak dikkat çekicidir. Ancak Hatîbi böyle bir yoruma sevk eden amilin, Mısır toplumundaki nişan, söz, velinin izni, evlilik, düğün, zıfâf, çeyiz, dayalı döşeli ev gibi oldukça meşakkatli geleneklerin var olduğu ve aynı zamanda anaerkil bir aile yapısı bulunan Mısır aile yapısına bir tepki niteliğinde olduğunu söyleyebiliriz.

Hatîb sûrenin tefsirini bitirirken, surenin başı ile irtibatlandırır. İhtilafı konulara girer, Kur'ân'ın bütünlüğüne önem verir ve konuyu güncel çekip sonuç çıkarır. Faiz, çok eşlilik, mut'a ile ilgili meselerde doğrudan kendi görüşünü bildirir. Kur'ân'ın bir bilim kitabı olmadığını vurgular, selefin yolunu takip eder fakat akılcı özelliğe de sahiptir. M. Abduh'dan çok iktibaslar yapar ondan etkilenir. O bakımdan Hatîb'in tefsirinin aynı zamanda ictimaî bir tefsir olduğunu söyleyebiliriz. Kur'ân'ın edebi usl-

bunu öne çıkarmak istemesi, dil ve kıraat tahlillerine fazlaca önem vermemesi, 'ilahi tınılar' ifadesi ile vurgulamak istediği Kur'an'ın belâğati yönüyle *Seyyid Kutub'un Fî Zilâl'l-Kur'an'ına* oldukça yaklaştığını görmekteyiz. Ancak birçok idari ve brökratik görevler üstlenmiş olan Hatip, yönetimlere karşı tamamıyla uzlaşmaz radikal tutumu nedeniyle Seyyid Kutuba yöntem olarak benzememektedir. Ayrıca Seyyid Kutub sadece fikir adamı olarak kalmamış, düşüncelerinin bir grup tarafından aksiyona dönüştürülmesi ile, radikal islami düşüncenin 20.yüzyıldaki duayeni kabul edilmiştir. Düşüncelerinin bedelini idam edilmek suretiyle bir dava ve harekete dönüşmesini benimsemiştir. Hatib ise, herhangi bir cemaat ve örgüt bağlantısı olmayan daha özgür ve kendine has bir şahsiyet olarak dikkat çekmektedir.

Hatib; Kur'an belâğatinin, gramer ölçülerine uymaktan yüce olduğunu savunur. Ona göre Kur'an söz söylerken kendi üslûbunu beyan eder. Kur'an benzeri bir kitap oluşturmaya, insan takati yetmez. Kur'an'ın söz sanatı, insanlığın erişemeyeceği bir seviyededir. Kelam-ı İlahî, Arap diline teslim olmaz, bilakis ona yeniden şekil verir. Böylece Kur'an'ın manen Allah'tan; ibare olarak Nebi (sav)'den olduğu görüşünü reddeder. Kur'an icazı hem manen hem de nazmen mevcuttur. Delil olarak da Hz. Nebi'nin vahyi ezberlemek için acele etmesini gösterir. Ayrıca Hatib Nüzül sırasına göre tefsire karşı çıkar.

Hatip, İzzet Derveze (ö.1984)'nin Manisa Cezaevi'nde başladığı *et-Tefsiru'l-Hadis hasbe Tertibi'n-Nuzûl* adlı tefsir çalışmasını tasvip etmez, hatta bunu fitne olarak görür. Tabi burada gerek Hatib ve gerekse çağdaş birçok müfessirin kaygılandığı çekinceler bulunmaktadır. Ancak bu çekincelerin yanında İzzet Derveze gibi Tertibu'Nuzûl'ü önemseyenlerin de kendilerine göre gerekçeleri bulunmaktadır. Bu önemli gerekçelilerden birine işaret temek yerinde olacaktır. Şöyle ki: Nüzul sırasına göre Kur'an tefsiri yapmak insanı vahyin ilk indiği en doğal atmosfere taşıyabileceği gerekçesi ile birçok gelenekçi ve modernist müfessir tarafından dile getirilmiştir. Ancak bunu direk uygulama alanına koyarak dikkat çeken kişi İzzet Derveze olmuştur. Derveze bunu şöyle açıklar: " Geleneksek üsluptan yakınlık itiraz eden, kutsal dinle aralarındaki bağın zayıflamasına neden olan gençlerin isteklerine cevap vermek için Nuzûl hikmeti ve Kur'ânî esasların modern bir üslupla düzenlenmesi gerekmektedir." (Derveze,1997: 1/10-14).

Nüzul sırasına göre tefsir yapmanın önemine dair ileri sürülen gerekçelerin en önemlisi olarak hayat kaynağı olarak vahyin ilk indiğinden bize gelinceye kadarki zaman diliminde saflığını yitirerek karışmış ve kirlenmiş olması fikridir. Ebul Ala el-Mevdûdî (1979) ve Seyyid Kutup(1966) gibi bazı ideologlar buna ilk kaynağın aşağıda bahsedeceğimiz hadiseler nedeniyle bozulmuş olduğunu, ayrıca Yunan Felsefesi ve Hristiyan Metafiziği artıklarının İslam düşüncesine karıştığı için de ilk olan saf ve duru kaynağa dönme zaruretinin gerekli olduğunu ifade etmektedirler. (Kutup, İslam Dü-

şüncesi, 2018: 5-13) Bu karışmışlık Hz. Peygamberin vefatının hemen akabinde başlayan Beni Saide Sakifesi yani Hz. Ebubekirin halife seçildiği, Ensâr ve Muhâcirin arasındaki tartışmalı hadise ile başlamıştır. Ensar ve Muhacir arasındaki tartışmalar, ayrışmalar, Ehl-i Beyt faktörü, gruplaşmalar, biat edenler etmeyenler, sonuçta Hz. Osman döneminde kendini iyice belli eden huzursuzluklar, Hz. Osmanın şehid edilmesi (H.656) ve Hz. Alinin halife seçilmesi ile başlayan Emevi dayatmaları, nihayetinde Hz. Alinin şahadeti büyük travmalara neden olmuştur. Bu arada başta Emevilerin lideri Muaviye, Hz. Aişe, Hz. Talha ve Hz.Zubeyr'in de aralarında olduğu birçok sahabe Hz. Ali'ye muhalefet etmişlerdir. Cemel ve Sıffin gibi iki büyük savaşlarda yüzlerce sahabinin öldürülmesi gerçekleşmiştir. Yönetimi güç ve dehası ile ele geçiren Muaviye b. Ebî Süfyân, sahabelerin ve çocuklarının önde gelenlerinin varlığına rağmen tüm ümmetin kabulünü almayan oğlu Yezidi Hz. Hüseyine rağmen veliaht ilan eder. Büyüyen olaylar nihayetinde Peygamberin torunu Hz. Hüseyin ile 72 Ehl-i Beyt Mensubunun Kerbelâ'da muhasara edilerek günlerce aç ve susuz bırakıldıktan sonra hunharca katledilmeleri ile İslam tarihinin en büyük kırılması yaşanmıştır. Böylece hicri 61. yıl, 10 Muharrem 680 de kıyamete kadar sürecek olan sünni-şii, siyasi, mezhebi, idari ve akidevi ayrışmaların fitili ateşlenmiştir.(Tarîhu't-Taberi, h.1387: 5/400)

Hatîb, tefsirinde Sünnet'ten yararlanmaktadır. Hatta Kitab-ı Mukaddes'ten gibi farklı kyanakalrdan alıntılar da yapmaktadır. M. Abduh ve Tabers'i'ye ayrı bir ilgisi vardır. Hadis kaynakları yanında Bibliyografik eserler ile müsteşriklerden de yararlanmıştır.

Hatîb Şafîî olmakla birlikte belli bir mezhebi takip etmez. Bazen kendisi de ictihad eder, dört mezhebin dışına çıkar. Konuları birey/toplum üzerindeki etkileri ile inceler. Sözelimi abdestsiz Kur'ân'a dokunmayı caiz görürken gerekçesi toplumsal etkidir. Ona göre "لا يمسه الا المطهرون/Ona ancak temizlenenler dokunabilir" âyeti Kur'ân'a müdahale etmek manasındadır. Buradaki dokunmanın akıl ve kalplere dokunma olduğunu söyler.

Kur'ân konularını Kur'ân bütünlüğü içinde inceleyen Hatîb, örneğin "لا تفسدوا في الأرض/Yeryüzünde fesat çıkarmayın" âyetini; "أفمن زين له سوء عمله فرآه حسناً/Kötü işi güzel gösterilip onu güzel gören mi?" âyeti ile tefsir eder.

Hatîb, kelâmî konulara özel bir ilgi gösterir. Pozitivizm ve felsefelerin yıkıcı etkilerinin yaşandığı bir dönemde (20.yy) itikadi meselelere güncel yaklaşır. Allah'ın sıfat ve fiilleri, kaza-kader, hürriyet, ihtiyar, irade, rızık, diriliş, kıyamet günü gibi inanç konularını işler, bu konuda başka âlimlerin düşüncelerine pek yer vermez. Örneğin; "Arş'a istiva etme"yi, ondaki güce ve otoriteye sahip olmak olarak yorumlar.

Hatîb, kıraat farklılıklarına pek girmez. Anlaşılır, sade ve güncel bir dil kullanır. Gramer tahlillerine de girmez. Felsefeci olduğu için Hatîb, Arap dünyasında gereği

gibi tanınmaz, hatta görmezden gelindiği söylenebilir. Kur'an kıssaları gibi alanlardaki düşünceleriyle tanınmasına rağmen, Türkçe 'ye şu ana kadar bir kitabı çevrilmemiştir.

Hatib'le ilgili son olarak başka önemli bir husus; kendisine yöneltilen ciddi bir takım eleştirilerin varlığıdır. Hatib'in, Hristiyanlara *dâllîn* demediği için saptığı ileri sürülmüştür. Şankîti'nin torunu Muhammed Abdullah b. Sıddık eş-Şankîti, 1997'de kaleme aldığı *Min Ğaraibi'l-Müfessirîn fi Evâhiri'l-Karni'l-İşrîn'* adlı risalesinde el-Hatîb hakkında 29 sayfalık bir eleştiri yazmış, Müslümanları bu tefsire karşı uyarmıştır. Bu risalede, *et-Tefsiru'l-Kur'ânî li'l-Kur'ân* ile *Advâu'l-Beyân fi İdâhi'l-Kur'ân bi'l-Kur'ân* arasında kıyas yaparak her iki eserin de aynı zamanlarda yazılmasına rağmen birbirinden çok farklı olduğunu ve el-Hatîb'in saptığını iddia etmiştir. Ona göre el-Hatîb, Fatıha tefsirinde, gazaba uğrayanların Yahudiler olduğunu söylerken, yoldan çıkmışların Hristiyanlar olduğunu söylememektedir. Oysa bu konuda sapıkların Hristiyanlar olduğuna ilişkin hadisler mevcuttur.

Risale sahibi, İsrâ suresinin adının Beni İsrâil suresi olduğu yönündeki görüşleri Hatib tarafından reddedilmesini de eleştirmektedir. Daha önce belirttiğimiz gibi kıraat konusundaki yetersizliğini de sert sözlerle eleştiren Muhammed Abdullah, kıraat ilminin önemli bir ilim olduğunu, müfessirin bu ilimden uzak kalmasının düşünülmemeyeceğini, kıraat farklılıkları konusundaki yetersizliğini ifade etmektedir. Müfessirlerin garipliklerini kaleme aldığı risalesinde Muhammed Abdullah b. es-Sıddık daha da ileri giderek el-Hatîb'i neredeyse İncil yazarlarıyla kıyaslayacak ya da Selman Rüşdî'nin kitabını ayırt edemeyecek kadar yetersizlikle suçlayacaktır. (Muhammed Abdullah.1997: 20.02.2020 tarihli erişim). Bunun ise eleştiri sınırlarını aşan aşırı bir ifade olduğunu söyleyebiliriz.

Muhammed Sâdıki Tahrânî (ö. 2012)'nin *el-Furkân'*ı ise İmamiyye'nin önemli tefsirleri arasına girmiş kapsamlı, eleştirel, analitik bir tefsirdir. Tahrânî hadislerden de yararlanır ve rivâyetler arasında Kur'an'ın ruhuna en uygun olanı seçer. İsrâiliyâttan kaçınır, mevzu ve zayıf hadislerden uzak durur. Aynı zamanda bir fıkıhçı olan müfessir zekât, cuma namazı, namazların kısaltılması ve birleştirilmesi gibi birçok fikhî meselede konuyu yetkinlikle ele alır

Müfessir Kur'an'ın re'y ile değil eser/Kur'an ile tefsir edilmesini gerektiğini, en üstün tefsir yönteminin Kur'an'ın Kur'an ile tefsiri olduğunu belirtir. Kur'an'ın zatı itibariyle nûr, bürhan, beyan ve hidâyet olduğunu vurgulayan müellif tefsir için ibarât, işarât, letâif ve hakaik'ten oluşan dört mertebeden bahseder. Kelime ve kavramları olabildiğince geniş bir çerçevede ele alır. Kur'an'ın müşterek kavramlarını birkaç anlamıyla birlikte kullanır. Sebeb-i nuzûlü, âyetin anlaşılması için gerekli görür. Ancak tek başına sebeb-i nuzûlün yeterli olmayacağını, lafızların delaletlerinden yararlanmak gerektiğini belirtir.

Kıssalar ve İsrâiliyyât hususunda; “Allah’ın sükût ettiği yerde biz de sükût ederiz, ayrıntılara ve cüziyyata dair hususlara girmeyiz” der. Allah’ın kitabında yer alan kıssalar ile yetinmeye çalışır. Bu anlatıların bir kısmının uzak durulması gereken İsrâiliyyât olduğunu söyler.

el-Furkân tefsiri nispeten daha geç yazılmıştır. Müellifi hem klasik medrese eğitimi hem de akademisyendir. O nedenle sosyal ve güncel meselelere daha çok yer verir. Ekonomi, hukuk bahisleri açar, kadın meselesi, taaddüd-i zevcat ve sivil kuruluşlarla ilgili tahliller yapar. İslam’da şûrâ, demokrasi ve vahdet gibi diğer kavram ve konuları analiz eder.

Tefsir genel olarak bir Şîî İmamî tefsirdir. Âyetleri tefsir ederken meseleleri Şia mezhebinin itikadi, fıkhi ve tarihi zaviyelerinden yorumlar. Örneğin; “صراط الدين انعمت عليهم/nimet verdiklerinin yoluna ...” âyetlerinin tefsirinde nimet verdiklerinin yolunun ne olduğunu “İmam Ali ve evladının yolu” şeklinde tahsis eder.

Sadıkî, Şîî olmakla birlikte diğer İslam mezhepleri karşısında tarafsızdır. Ona göre taassup ve taklit bir tefsir faaliyeti değildir. Âyetleri tefsir ederken serdettiği rivâyetler, ister Şiâ’nın ister ehl-i sünnet’in hadis kitaplarında yer alsın, onları ayırmaz. Her iki kaynaktan gelen rivâyetleri birleştirerek analiz eder. İki tür neshden söz eder. Kur’ân’ın Kur’ân’la neshi, Kur’ân’ın hadis ile neshi. Kur’ân ile neshi kabul eder. Necvâ’nın hükmü, zina’nın haddi ve küffar savaşının keyfiyeti hususunda Kur’ân’ın ancak Kur’ân ile neshedilebileceğine kaidir. Kur’ân’ın Sünnet ile neshini kabul etmez.

el-Furkân müellifi Kur’ân’ın bir zâhiri bir de bâtını olduğunu diğer müfessirler gibi kabul eder. Bu konudaki rivâyetlerin mütevâtir olduğunu söyler. Ayrıca Kur’ân’ın mu’ciz oluşundan ötürü, bir değil birkaç bâtın katmanının olması gerektiğini belirtir.

Sadıkî, Kur’ân kelime ve kavramlarını ele aldığı âyetleri, hiçbir şeye başvurmadan başta Kur’ân âyetleri ile yorumlar. 120 ciltlik *Biharu’l-Envâr*’dan kendi ölçülerine göre sahih olduğunu düşündüğü hadislere müracaat eder. Müfessirlerin görüşlerini naklederse eleştirmek için nakleder. Kendi deyimiyle Allah’ın kitabından aldığı ilham ile eleştirir ve müfessirlerin indî görüşlerini esas almadan bunu yapar. Müfessirlerin görüşlerini şahsi görüş olarak değerlendirir.

el-Furkân fikrî buluşlar geliştirdiği iddiasıyla okuyucunun önüne yeni görüşler getirir. Sözelimi ilim ile alakalı varit olan tüm âyetlerde ilmin marifet anlamında alâmet masdarından geldiğini söyler. Peygamberlerin ismeti konusunda da yeni bir görüş ortaya atar. Enbiyanın günahsız oldukları veya olmadıkları şeklindeki iki görüşten farklı olarak ulu’l-azm peygamberlerin masum, diğer nebilerin örneğin Âdem (as)’ın masum olmadığını iddia eder. Ayrıca ilginç bir şekilde, sigara içmenin orucu bozmayacağını iddia eder. Tefsirin yeni olmasından dolayı henüz üzerinde araştırma, inceleme yapılmamıştır. Türkiye’de 30 ciltlik bu tefsiri inceleyen ilk çalışma olduğu-

muza ve alana bir yeni katkı sunduğumuzu söyleyebiliriz. *el-Furkân* müellifi, siyâk konusuna ve âyetler arasındaki uyuma çok önem verir. Âyetlerin tertibinin, onun tenzîlî gibi tevkîfî olduğunu söyler. Surelerin tertibinin de Allah tarafından (tevkîfî) olduğunu belirten müellif, âyet ve sureler arasındaki ilişkinin tabî olduğunu ve reddedilemeyeceğini belirtir. Bu ilişki ve uyum anlaşılmasa bile inkârı mümkün değildir.

Sonuç olarak çalışmamızda Şankîti, Hatîb ve Tahrânî'nin mezkûr yöntem ile tefsir problemlerini ele aldığını ve çağın sorunları ile yüzleştirdiklerini gördük. Fikhî meselelerde her birinin kendi fikhî eğilimleri doğrultusunda hareket ettiklerini ancak çağdaş sorunlar karşısında ortak bir tavır sergilediklerini müşahede ettik. Aynı isimle yola çıkıp Kur'an'ı Kur'an'la tefsir yöntemini benimseyen bu üç müfessirden hafız, bürokrat yönüyle kimliğiyle Hatîb, akademisyen, hafız ve felsefeci kimliğiyle Tahrânî'nin tefsirleri, klasik çizgiye bağlı kalan hafız Şankîti'nin tefsirinde kullandığı dil ve üslup bakımından farklılaştığını gördük.

KAYNAKÇA

- Acar, A. (2007). *Bir içtihat kaynağı olarak Kur'an kıssaları*. *İslam Hukuku Araştırma Dergisi*, 9 /97-152.
- Muhammed Âcurrî (1408). *et-Tasdik bi'n-Nazar ilallahi Teâlâ fi'l-Âhira*. thk. S.Züheyrî. Müessese Risâle.
- Ahlatlı, E. (2002). *Bir oksidentalizm çağrısı: Oryantalizmi yeniden okumak: Batıda İslam çalışmalarını Sempozyumu*, Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 5.
- Akçay, M. (2011). *Kelam literatüründe peygamber zelleleri*. *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/24, 1-33.
- Akyüzoğlu, H. (2009). *el-İ'câz fi Dirâsâti's-Sâbıkîn*. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/19, 229-236.
- Albayrak, H. (2015). *Kur'an'ın bütünlüğü üzerine (Kur'an'ın Kur'an'la tefsiri)* 7. Baskı. Şule Yayınları.
- Altunkaya, M. (2014). *Ali Semerkandî ve Bahru'l-Ulûm*. Çamlıdere Belediyesi Yayınları.
- Seyyid M. Ali Ayazî (1414). *el-Müfessirûn hayâtuhum ve menhecuhum*. Müessese Tıbaa.
- Aydın, M. (2009). *Rivâyet tefsiri' kavramı ve Kur'an'ın Kur'an ile tefsiri*. *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20/2, 1-32.
- Muhammed b. İsmâil Ebû Abdillâh Buhârî. *Sahihu'l-Buhârî*. thk. Muhammed Zuheyr b. Nâsırrren-Nasır. (2002). 8 cilt. Dâru Tavkî'n-Nevât, 2. Baskı. 1422.
- Bulut, H. (2018). *Dilbilimsel açıdan Kur'an'da i'caz (Örnekler üzerinden bir değerlendirme)*. *Academic Knowledge Dergisi*. 1/1, 36-51.

- Ali bin Ömer Dârekutnî (1411). *Ru'yetullah*. thk. İbrahim M. Ali- A.Fahri Rufaî. Zerka: Mektebe Menâr.
- Derveze, M. İ. (1997). *et-Tefsîru'l-Hadîs*. çev. Mustafa Altunkaya vd. 7 cilt. İstanbul: Ekin Yayınları.
- Doğan, İ. (2014). *Abdulkerim el-Hatîb ve et-Tefsîru'l-Kur'ânî li'l-Kur'ânî Adlı Eseri ve Tefsir Anlayışı* [Yüksek Lisans Tezi]. Necmettin Erbakan Üniversitesi.
- Nizar Muhammed Riyad el-Mâlih Ebâda (1999). *İtmâmu'l-A'lâm* (Zeylu'l Kitâbi'l-A'lâm li Hayriddîn ez-Ziriklî). Dâru Sâdır.
- Muhammed Ebû Hayyân (1402). *el-Bahru'l-Muhît fi't-Tefsir*. 10 cilt. thk. Sıdkî M.Cemil. Daru'l-Fikr.
- Abdulkerim el-Hatîb (1971). *Fitnetu't-Tertîbi'n-Nüzûl li'l-Kur'ân*. el-Fikru'l-İslâmî.
- (1970). *et-Tefsîru'l-Kur'ânî li'l-Kur'ân* (16 cilt). Daru'l-Fikr.
- (1974). *el-İ'câz fi Dirâsâti's-Sabikîn*. Daru'l-Fikr elArabî.
- Abdurrahman el-Miğravî (1420). *el-Müfessirûn beyne't-te'vil ve'l-İsbât fi âyâti's-sıfat'*. Müessesese Risâle.
- Ebu'd-Dayf el-Medenî. *Abdulkerim el-Hatîb ve âsâruhu fi's-sekâfeti'l-İslamiyye*. Dâru'l-Fikri'l-Arabî, ts.
- Muhammed Abdullah b. Sıddîk eş-Şankî. *Min Ğarâibi'l-Müfessirîn fi Evâhiri'l-Karni'l-İsrîn*, 1997. <https://www.almeshkat.net/book/4782> Erişim Tarihi: 20.02.2020.
- Haris b. Esed el-Muhasibî (2000). *er-Rivâyetu li-Hukukillâh ve'l-Kiyami bihâ- Kalp Hayatı* (Çev.: Abdülhakim Yüce). Çağlayan Yayınları.
- A. Abdusselâm el-Muhtesib (1982). *İtticâhâtu't-Tefsîr fi'l-Asri'r-Râhin* (3. Baskı). Mektebetu'n-Nahza.
- Muhsin b. Hâmid el-Mutayrî (1423). *Tefsîru'l-Kur'ân bi'l-Kur'ân: Te'sîl ve Tekvîm*. Dâru't-Tedmûriyye.
- Hafız Celaledin Abdurrahman es-Suyutî (1987). *el-İtkân fi Ulûmi'l-Kur'ân*. 2 cilt. çev. Sakıp Yıldız-Hüseyin Avni Çelik. Hikmet Neşriyat.
- Ebû Abdullah Bedruddin Muhammed b. Abdullâh b. Bahâdır ez- Zerkeşî (1957). *el-Burhân fi Ulumi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm (4 cilt). Dâru İhyâi Kutubi'l-Arabiyye.
- Abdullah Hasan Sıddık Ğamarî.(1406). *Bed'u't-tefâsir*. Dâru'r-Reşâdi'l-Hadîse: 2. Baskı.
- Garamullah Ğâmidî (1418) *el-Mesâilu'l-İtizâliyye fi Tefsîri'l-Keşşâf li'z-Zemahşerî fi Dav'i*

- Mâ Vüride fî Kitâbi'l-insâf. Dâru'l-Endülüs. ts.*
- Gümüş, S. (1990). *Kur'an tefsirinin kaynakları*. Kayıhan Yayınları
- Güven, Ş. (2005). *Kur'an'ın anlaşılması ve yorumlanmasında çokanlamlılık*. Denge Yayınları.
- Ali Sâbit Harbî. *Ahdâs ve A'lâm ve Mâ Haziyet Bih-i Tîbetün ve'l-Mescidi'l-Harâm. ts.*
<https://sadeghitehrani.com/about/biography/> (Erişim Tarihi: 20.04.2020)
<https://www.almeshkat.net/book/4782> (Erişim Tarihi: 20.12.2019)
- Emin Hülî. (1995). *Kur'an Tefsirinde Yeni Bir Metod* (Çev.: Mevlüt Güngör). Bayrak Matbaası.
- Abdurrahim Hüseyin Irâkî. *et-Takyîd ve'l-îdâh şerh-u Mukaddimeti İbn-i Salâh. ts.*
- Ebû Abdilâh Ahmed b. Hanbel b. Hilâl b. Esed eş-Şeybânî İbn Hanbel (2021). *Musned İmâm Ahmed b. Hanbel. thk. Şuayb el-Arnâvûtî. Muessetu'r-Risâle: 1.Baskı.*
- Takiyyuddin İbn Teymiyye (1997). *Mukaddimetüt'-Tefsîr* (Mecmû'u'l-Fetâvâ içinde). Riyad.
- Issa, J. B. (2005). *Kur'an'ın belağat açısından tefsiri: İ'caz ve İlgili Konular* (Çev.: İbrahim H. Karşlı). *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 5/4., 255-274.
- Karataş, A. (2011). *Kur'an'ı Kur'an ile Anlama. 19 Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi. 31/177-197.*
- Karcı, Ş. (2020). *Kur'an'ın Kur'an'la Tefsiri ve Çağdaş Temsilcileri* [Basılmamış Doktora Tezi]. İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferah el-Ensârî el-Hazrecî Şemsuddîn el-Kurtûbî Kurtûbî (1964). *el-Câmiu Li Ahkâmi'l-Kur'an. thk. Ahmed Berdûnî-İbrâhîm Etfîş. Kahire, Dar'ul-Kutub'ul-Mısriyye: 2.Baskı.*
- Kurt, Y. (2012). *Kur'an'ın Nüzûl Süreci ve Nüzûl Sırasını Esas Alan Tefsir Üzerine. OMÜİFD. 33/5-39.*
- Seyyid Kutup (1412). *Fi Zilali'l-Kur'an, 6 cilt* (17. Baskı). Daru's-Şuruk.
- (2018). *İslam düşüncesi, esasları* (Çev.: H. Fehmi Ulus). Beka Yayınları.
- Muhammed Lütfi (1410). *Lemahât fî ulûmi'l-Kur'an ve itticâhâtuh. Mektebe İslâmî, 1. Baskı.*
- Maşalı, M. E. (2016). *Kur'an'ın anlaşılmasında Gâî yorum* (1. Baskı). OTTO Yayınları.
- Meclîsî, M. B. (1983). *Biharu'l-Envâri'l-Câmia li-Düreri'l-Eimmeti'l-Ethâr. Beyrut.*
- Meczûb, M. (1992). *Ulemâ ve Müfekkiriüne Araftuhum* (4. Baskı). Dâru's-Şavâf.

- Muhammed Hayr Ramazan Yusuf, (2001). *Tetimmetu'l-a'lâm li'z-Ziriklî*. Dâru İbn Hazm.
- Niyazali, A. (2005). *Tefsiri kebirde Kur'ân'ı Kur'ân'la tefsir* [Basılmamış Doktora Tezi]. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Nuveyhîd, Â. (1983). *Mu'cemu'l-Müfessirîn min Sadri'l-İslâm ila Asri'l-Hâdir*. Müessesese Nuveyhîd.
- Öğmüş, H. (2009). *Tefsirde şiirle istişhad yöntemi açısından hicrî 2. asrın önemi*. İlim Yayma Yayınları.
- Öz, M. (1992). *Biharu'l-Envâr. İslam Ansiklopedisi*. 44 cilt. 6/139-141. TDV Yayınları.
- Özveranlı, M. S. (2008). *Muhammed Abduh. İslam Ansiklopedisi*, 44 cilt. 30. TDV Yayınları.
- Ramazan Yûsuf, M. H. (2002). *Tetimmetu'l-A'lâm li'z-Ziriklî*, 3 cilt. Beyrut.
- Ravazî, S. M. (1998). *Mea Ricâlu'l-Fikr fi'l-Kâhira*. b.y. Dâru ibn Hazm, 2. Baskı.
- Sabbâğ, M. L. (1410). *Lemhât fi ulûmi'l-Kur'ân ve itticâhâtuh*. Mektebe İslâmî, 1. Baskı.
- Semerkindî, Ali. *Bahru'l-Ulûm el-Hibru'l-Ma'lûm*. Süleymaniye Yazmalar. KAP Böl. E. 106-109.
- Hâlid Osman Sibt (1421). *Kavâidu't-Tefsîr*. Dâr-u İbn Affân, 1. Baskı.
- Abdurrahman Abdulaziz Sudeys (1410). *Menhecû's-Şeyh eş-Şankîti fi Tefsiri Âyâti'l-Ahkâm Min Edvâi'l-Beyân*. Mekke: Risâle Mâcîstîr, Ümmülkurâ Üniversitesi.
- Şankîti, M. E. (1983). *Evdâu'l-beyân fi idâhi'l-Kur'ân bi'l-Kur'ân*. 10 cilt. Mekke: Vakf Süleyman er-Râcihi, ts.
- (2001). *Müzekkirat-u Usûli'l-fikh, Mektebetu'l-ulûm ve'l-hikem*. 5. Baskı. 2001.
- Ahmed Seyyid Hasaneyn İsmail Şimi (1422). *eş-Şankîti ve Menhecuh fi't-tefsîr*. Risâle-i Mâcîstîr, Câmîatu'l-Kahire: Kısmu's-Şerâti'l-İslâmiyye.
- Şimşek, S. (2016). *Günümüz Tefsir Problemleri*. İstanbul: Kitap Yayınları, 13. Baskı.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr b. Yezid b. Kesîr b. Ğâlip el-Amâlî, Ebû Cafer.(2000). *Câmi'ul Beyân fi Te'vîli'l-Kur'ân thk*. Ahmed Muhammed Şakîr. Muesse-tur'Risâle, 1. Baskı.1420.
- (1965). *Tarîhu't-Taberî, Tarîhu'r-Rusulî ve'l-Mulûk*. Beyrut: Daru't-Turâs. 2. Baskı.
- Tahrânî, S. (2010). *el-Furkân fi Tefsiri'l-Kur'âni bi'l-Kur'âni ve's-Sünne*. Kum: Mektebe Emira.
- Süleyman Nâsır Tayyar (1421). *Mesâid, Fusûl fi usûli't-tefsîr*. Riyad:.

- (1427). *Mefhûmu't-tefsîr ve't-te'vil ve'l-istinbât ve't-tedebbur ve'l-müfesser*. Riyad: Dâr İbn Cevzî.
- Tirmîzî (1975). Muhammed b. İsâ b. Sevre b. Mûsâ b. ed-Dehhâk. Ebû İsâ. *Sunenu't-Tirmîzî*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir-Muhammed Fuâd Abdalbâkî. Mektebetu Mustafa el-Babî el-Halebî, 2. Baskı.
- Tonbeyy, A. J. (1988). *Medeniyet Yargılanıyor* (Çev.: U. Uyan). İşaret Yayınları.
- Watkins, Frederic-Kremnick, Isaac Kremnick. (1964). *The Age of Ideology The Political Thought Since 1750 to the Present*. Prentice Hall, Paramus.
- Yüksek, M. İ. (2019). *Mücmelin Beyanı Bağlamında Kur'an'ın Kur'an'la Tefsirinin Bilgi Değeri*. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 21/39, 173-198.
- Zerkelî, H. (2002). *el-A'lâm Kâmûs-u terâcim li Eşheri'r-Racül ve'n-Nisâ Mine'l-Arab ve'l-Müste'ribîn ve'l-Müşteşrikîn*. Daru'l-ilm.